گوڤارا ئەکادیمی یا زانکویا نەوروز (المجلة الأكاديمية لجامعة نوروز)، پ.١١ ژ.٣، ٢٠٢٢/٢٠٢١
حقوق الطبع والنشر ©2017. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الايداعي النسبي – CC BY-NC-ND 4. 0.،
e-ISSN: 2520-789X
https://doi.org/10.25007/ajnu.v11n3a1406

جوداهی د ناڤبەرا دو قوتابخانەیێن گرنگێن زمانیدا (قوتابخانا فۆرمالیستێن رۆسی و بازنێ پراگ) ئەڤ ڤەکۆلینە هاتیە وەرگرتن ژ نامەیا دکتۆرایێ یا کو نوکە د قۆناغێن تمامکرێدایە و ب ناڤونیشانێ (زمانێ ئەدەبی و زمانێ رۆژنامەڤانی د رۆژنامەیا ئەڤرۆدا)

پ. د. عبدالوهاب خالد موسى، کۆلیژا زمانان، زانکۆیا نەورۆز، أقليم کوردستان العراق

پ. هـ. د. أبوعبيد عبدالله ذياب، پشکا زمانێ کوردی(سەرەدان ل زانکویا نەوروز)، کۆلیژا بنيات، زانکۆیا دهۆک، أقليم کوردستان

م. درباس مصطفى سلیمان (قوتابیێ دکتۆرایێ) پەروەردا گشتی یا پارێزگەها دهۆکێ، پەروەردا سێمێل، أقلیم کوردستان العراق

پوختە

پەیدابوونا قوتابخانەیێن ئەدەبی و زمانی خزمەتەکا باش بۆ پێشڤەچۆنا جڤاکێ ب گشتی و بزاڤا رەوشەنبیری ب تایبەتی دکەن. ئەڤ ڤەکۆلینە یا ب ناڤێ (جوداهی د ناڤبەرا دو قوتابخانەیێن گرنگێن زمانیدا "قوتابخانا فۆرمالیستێن رۆسی و بازنێ پراگ")دایە، کو دانەنیاسین و دیارکرنا جوداهیێن د ناڤبەرا ڤان هەردو قوتابخاناندایە یێن خزمەتا ئەدەب و هونەر و زمانی کرین. پەیدابوونا قوتابخانا فۆرمالیستێن رۆسی شۆرەشەک بوو ل دژی کەڤنەشۆپیێ. فۆرمالیستا گرنگی ب سەربخوەیا ئەدەبی ددا و بزاڤ دکرن ب زانستیکرنا ئەدەبی. ئەڤێ قوتابخانێ گەلەک پووتە ب زمانی و زمانزانیێ ددا و ب تایبەت زمانێ شعرێ، هەروەسا وان زاراڤێ ئەدەبیەتێ ئافراندیە و ڤەکۆلینێن باش د ڤی واریدا کرینە. بازنێ پراگ یێ زمانی ژی، پووتە ب ئالیێ زمانی دایە و ب تایبەتی د ئالیێ فۆنۆلۆژیێدا خزمەتەکا باشکریە. زمان ل نک وان سیستەمە ژ هێمایان. د وارێ زمانزانییێدا وان پشتبەستن ل سەر هزر و بیرێن زانایێ سوسری (دی سوسێر)ی دکرن، هەروەسا زانایێن ڤی بازنی شیان ژ فۆرمالیستێ بەر ب بنیاتگەریێڤە بچن. ڤەکۆلین ب گشتی ژ دو پشکان پێکدئێت، پشکا ئێکێ (قوتابخانا فۆرمالیستێن رۆسی) و پشکا دویێ (بازنێ پراگ یێ زمانی). ل گەل دیارکرنا دیتنێن زانایێن هەردو قوتابخانەیان و جوداهیێن د ناڤبەرا واندا.

پەیڤێن سەرەکی: فۆرمالیست، قوتابخانە، زانا، زمان، ئەدەب.

1. پێشەکی

1.1 ناڤونیشانێ ڤەکۆلینێ

ئەڤ ڤەکۆلینە ب ناڤێ (دانیاسین و جوداهیکرن د ناڤبەرا دو قوتابخانەیێن گرنگێن زمانیدا "قوتابخانا فۆرمالیستێن رۆسی و بازنێ پراگ")دایە، کو بزاڤەکە بۆ دانەنیاسینا ڤان قوتابخانەیان و دیارکرنا دیتن و بۆچۆنێن زانایێن وان ل دۆر زمانی و ئەو ئالیێن وان گرنگی پێددا، هەروەسا دیارکرنا جوداهیێن سەرکێن د ناڤبەرا هەردوویاندانە.

2.1 رێبازا ڤەکۆلینێ

ڤەکۆلین ل دووڤ رێبازا وەسفی شیکاری هاتیە ئەنجامدان.

3.1 گرنگیا ڤەکۆلینێ

ژ بەر کو ئەڤان هەردو قوتابخانەیان گەلەک گرنگی دایە زمانی و ژ هەمی ئالیاڤە و ب تایبەتی زمانێ ئەدەبی و یێ شعری و هەروەسا ئەدیبیەتێ ژی، و جوداهی ئێخستیە د ناڤبەرا ئاخفتنێ و زمانیدا و زمانێ ئەدەبی ژ یێ رۆژانە جودا کرینە.

4.1 ئارمانجا ڤەکۆلینێ

ئارمانج ژ ڤێ ڤەکۆلینێ ئەوە، دیارکرنا دیتن و بۆچۆنێن زانایێن هەردو قوتابخانەیان ل دۆر زمانی و ئەدەبی.

5.1 پرسیارێن ڤکۆلینێ

ڤەکۆلین بزاڤەکە بۆ بەرسڤدان ل سەر ڤان پرسیارێن ژێری:

أ. بۆچی ژ هەمی قوتابخانەیێن زمانی ئەڤ هەردو قوتابانەیە هاتینە هلبژارتن؟

ب. دیتنێن زانایێن وان د وارێ زمانیدا چنە و چ پێشکێش کریە؟

ج. چاوا هزر و بیرێن زانایێن فۆرمالیستێن رۆسی چۆنە د ناڤ بازنێ پراگدا؟

د. جوداهیێن د ناڤبەرا هەردو قوتابخانەیاندا چنە؟

6.1 پشکێن ڤەکۆلینێ:

ڤەکۆلینە ژ بلی پێشەکیێ و ئەنجامان ژ دو پشکان پێکدئێت. پشکا ئێکێ (قوتابخانا فۆرمالیستێن رۆسی)یە کو تێدا ب گشتی ل سەر پەیدابوونا ڤێ قوتابخانەیێ و دیتن و بۆچۆنێن زانایێن وێ ل دۆر زمانی و هەروەسا پرەنسیپ و ئارمانجێن وێ هاتینە دیارکرن. پشکا دویێ ل سەر (بازنێ پراگ یێ زمانی)یە کو تێدا چاوانیا دامەزراندنا ڤی بازنی و زانایێن وێ و گرنگیدانا وێ ب زمانی و بنەمایێن بۆ شعرێ دانایێن، ل گەل تایبەتمەندیێن ڤی بازنی هاتینە بەرچاڤکرن.

2. قوتابخانا فۆرمالیستێن رۆسی

1.2 دەستپێک

بەری ئەم بەحسێ قوتابخانا فۆرمالیستێن رۆسی و بازنێ پراگ بکەین، دێ ئەگەرێن وێ چەندێ خویا کەین یێن کو مە ژ بەر وان ب تنێ ئەڤ هەردو قوتابخانە هلبژارتین و بەحسێ زانا و کار و بزاڤ و چالاکیێن وان ب تنێ کرین، سەرەرای چەندین قوتابخانەیێن زمانی هەبووینە.

ئەڤ هەردو قوتابخانەیە، هاتینە هلبژارتن، ژ بەر کو زانایێن وان ئەو بوون، یێن بەری هەر کەسەکی بەحسێ زمانێ ئەدەبی کرین، هەروەسا رێسا و تایبەتمەندیێن ئەڤی زمانی دانایین، ل سەر دەستێ زانایێن ڤان قوتابخانان زمانێ ئەدەبی گەشەکریە، ئەوان ب درێژی بەحسێ جودابوونا زمانێ ئەدەبی ژ زمانێ رۆژانە (ئاسایی) و پێ پراکتیکی کریە، دیسان ئەو بوون یێن ڤەکۆلینێن خوە یێن ئەدەبی ب زمانزانێڤە گرێداین، و گرنگی داینە ئەدەبیەتا ئەدەبی و ئەدەب زانستی کرین. ژ بەر ڤێ چەندێ و هندەک ئەگەرێن دی، مە ب تنێ ئەڤ هەردو قوتابخانە بۆ ڤەکۆلینا خوە هلبژارتینە.

ئەڤ قوتابخانە ژ کۆمەکا زانایێن رەخنەگر د وارێ (ئەدەب و زمانی)دا پێکهاتیە، د پلە و شارەزایەکا باشدا بوون، ستوونێن ڤێ قوتابخانێ بەری شۆرەشا ئۆکتۆبەرێ ل سالا 1917ێ ل رۆسیا د مەیدانا ئەدەبیدا جهێ خوە گرتبوو، ئەو ژی ب رێیا دو کۆمەلەیان، کۆمەلا ئێکێ (بازنێ مۆسکۆ یێ زمانی) بوو، ئەوا ل سالا 1915ێ هاتیە ئاڤاکرن، هەروەسا کۆمەلا دویێ ب ناڤێ (کۆمەلا ڤەکۆلینێن زمانێ شعری) بوو، ئەوا ب (ئەپۆیاز- Opojaz) هاتیە نیاسین کو ل سالا 1916ێ دەست ب بزاڤێن خوە کریە.

کۆمەلا ئێکێ ل سەر دەستێ کۆمەکا قوتابیێن خواندنا بلند ل زانکۆ مۆسکۆهاتبوو

ئاڤاکرن، رۆمان یاکۆبسۆن سەرکێشیا ڤێ کۆمەلەیێ دکر، کۆمەلەیا دویێ ژی کۆمەکا زانایێن زمانی ئاڤاکربوو، و شکلۆڤسکی سەرکێشیا وێ دکر. پتریا زانایێن فۆرمالیستێن رۆسی ل سەدێ نوزدێ هاتینە سەر دنیایێ، رۆلێ وان ل دەمێ جەنگا جیهانیا ئێکێ یێ دیاربوو، و شیان جهەکی دەزگایی بۆ خوە پەیدا بکەن، ئەو ژی دوبارە ئاڤاکرنا ئەکادیمیا رۆسی کو پشتی شۆرەشا مارکیسیزمێ بوو. ئەڤێ قوتابخانێ ل وی سەردەمی رۆلەکێ گرنگ د ڤەلۆلینێن ئەدەبی یێن هەڤچەرخدا دگێرا.

ئەڤ قوتابخانە د دو قۆناغانڕا دەرباز بوویە، قۆناغا ئێکێ هەتا سالا 1925ێ ڤەکێشا، د ڤێ قۆناغێدا کارتێکرنا شکلۆڤسکی ب سەردا یا زالبوو، و تێکستێ ئەدەبی ژ خواندەڤانی یێ جودابوو، و ژ رێرەوێ دیرۆکا ئەدەبی کو پشکەکە ژێ یێ ڤاریبوو. ب راستی ئەڤ قۆناغا فۆرمالیستی گەلەک هەلسەنگاندن و گرێدانێن خزماتیێ ل گەل رەخنەیا نوو (New Griticim) هەبوون. قۆناغا دویێ ژی یا فۆرمالیستێن رۆسی ژ دۆرێن (1925-1930)ێ یا بەردەوامبوو، ل ژێر کارتێکرنا یۆری تینیانۆڤ بوو، هەروەسا دیتنا شکلۆڤسکی کو دبت تێکست پەیدا ببت و وەسا هزر ژێ بکەن کو نەئەدەبە و وەکو ئەدەب گرنگی پێ بێتەدان و بەروڤاژی ژی. فۆرمالیستی ب شێوەکێ بەرچاڤ ب بزاڤ کەڤت، ئەڤە ژی، ژ بەر چالاکیێن زانایێن وێ بوو، (بازنێ موسکۆ یێ زمانی) هزر و پووتە پێ کرنا وێ ب زمانی و زمانزانیێ بوو، و رۆمان یاکۆبسۆن سەرۆکێ ڤێ بازنێ بوو. هەروەسا (کۆمەلەیا ئەپۆیاز) ژی شکلۆڤسکی سەرۆکێ وێ بوو، هەڤکاربوون ل گەل بازنێ موسکۆ. پەیدابوونا ڤان هەردو کۆمەلەیان نە ب تنێ ژ دایکبوونا زانستێ شعریەتێ بوو، لێ ژ دایکبوونا زمانزانیا هەڤچەرخ و تیۆرا ڤەگێرانێ یا نوو و سیمیۆتیکایێ بوو*.

2.2 زانایێن پێشەنگ یێن قوتابخانەیا فۆرمالیستێن رۆسی:

کۆمەکا زانا و رەوشەنبیران د ناڤ ڤێ قوتابخانەیێدا کار و بزاڤێن خوە یێن ئەدەبی و زمانی ئەنجامداینە، و د ڤی واریدا بووینە رێبەر و پێشەنگ و سەرئامەد، ب ڤەکۆلینێن خوە مەیدانا ئەدەبی و زمانزانیێ بەرفرهکرینە، و خزمەتەکا باش پێشکێشی مرۆڤاتیێ کرینە کو بۆ چەندین سالان کارتێکرنا وان ل سەر بەرهەمێن دەوروبەران و ژ دەرڤە ژی هەبوویە. ژ وان ژی ئەڤ زانایێن ل خوارێ بووینە:

- یۆری تینیانۆڤ: (Iouri Nikolaievitch Tynianov)(1894-1943).
- بۆریس ئێخنباوم: (Boris Eichenbaum)(1886-1959).
- ڤیکتۆر شکلۆڤسکی: (Victor Borissovitch CHklovski)(1893-1984).
- ڤلادیمێر پرۆپ: (Vladimir Iakovlevitch Propp).(1895-1970).
- بۆریس تۆماشڤسکی: (Tomachevsky)(1890-1957).
- رۆمان یاکۆبسۆن: (Roman jakobon) (1896-1982)

- میخائیل باختین: (Bakhtine)(1895-1975).
- ئۆسیپ بریک: (Ossip Brik)(1888-1945).
- ڤینۆگرادۆڤ: (Vinogadrov)(1895-1969).
- گریگۆری ڤینۆکۆر(Grigoryi Vinokour)(1896-1947).{د.جمیل حمداوی:9}
- مایا کۆڤسکی: (1893-1930).
- لیڤ بولیفانوڤ: (1891-1938).
- لیڤ لاکوبنسکی: (1892-1945).
- ماندیلستان: (1891- 1948).
- باسترناک: (1890-1960).
- بیوتر بۆگاتیریۆڤ: (1896-1972).{جان- میشال غوفار:2008:93}.

3.2 دیتنێن زانایێن قوتابخانەیا فۆرمالیستی:

فۆرمالیستێن رۆسی چو تیۆرێن دەستنیشانکری نەبوون، کو ل دووڤ بچن، ئەڤێ چەندێ ژی رێ بۆ وان خوشکر کو ڤەکۆلینێن بەرفرەهـ و دوارێن ژێکجودادا ژ ئالیێ زانایێن ڤێ قوتابخانێ بێنەکرن و ب تایبەتی د واری زمانی و ئەدەبیاتێدا، د ڤی واریدا ئیخنباوم دبێژت: ((مە نەبوو، و هەتا نوکە ژی مە چو رێباز یان سیستەمێن بەرهەڤ نینن. ئەم د کارێن خوەیێن زانستیدا ب تنێ وەکو گریمانە بۆ کاری بها ددا تیۆرێ، مە ب هاریکاریا وێ دشیا ئاماژێ بدن و د ژیواری بگەهن: سالۆخدانا وێ یا سیستەمی دیار دکەین، ئەوا ب قەنجیا (سایا) وێ ئەو راستیە دبنە کەرەستەیێن ڤەکۆلینێ.... مە پرەنسیپ ل بەردەست ددانان، پاشی مە د ناڤ سنۆرێن شیانێن سەپاندنا وێ ل سەر کەرەستەکێدا خوە دپاراست، هەکە د بابەتیدا تەڤلهەڤیەک یان گوهۆڕینەک د پرنسیپێن مەدا

* بۆ پتر پێزانینان ل ڤان ژێدەران بنێڕە: رامان سلدن، النظرية الادبية العاصرة، ص٢٦. رامان سلدن، موسوعة كامبريدج في النقد الادبي، مجلد8 من الشكلانية الى ما بعد البنيوية. سعاد عوف، شعرية السرد في قصص غادة السمان المجموعة القصصية "القمر المربع" أنموذجا (أطروحة دكتورا)، ص53. مجموعة من الكتاب، نظريةالادب في القرن العشرين، ص27. د.هادي نهر، البحوث اللغوية الأدبية (الاتجاهات والمناهج والاجراءات)، ص55.

پێدڤی ببا، ئێکسەر ئەم دا ڤێ چەندێ کەین. ب ڤێ رامانێ، ئەڤە بەس بوو کو ئەم بەرانبەر تیۆرێن خوە یێن تایبەت د ئازاد بن)).{مجموعة من المؤلفين: 1982: 30-31}.

1.3.2 رۆمان یاکوبسۆن (1896-1982)ز:

رۆمان یاکوبسۆن ئێک ژ گرنگترین پێشەنگێن فۆرمالیستێن رۆسی بوویە، و ئەوی ژ هەمیان پتر گرنگی دایە تیۆریا ئەدەبی، هەروەسا ئێک ژ گرنگترین زانا و بیرمەند و زمانزانان ل سەدێ بیستێ بوویە. پێشەنگ بوویە د پێشڤەبرنا شرۆڤەکرنا پێکهاتەیێن زمانی و شعرێ و هونەریدا. دیسان یاکوبسۆن رۆلەکێ گرنگ هەبوو ددانانا بەرێ بنیاتێ بۆ رێبازا بنیاتگەریێ و پێشەنگێ شرۆڤەکرنا بنیاتگەریێ بوو د وارێن زمانی و هونەری و ئەدەبیدا. ژیانا ڤی زانایی یا زانستێ د سێ قۆناغانڕا دەربازبوویە، ئەو ژی قۆناغا ((بازنێ مۆسکۆ یێ زمانی "1915-1920" کو ل گەل ئوپویاز هاتە لێکدان، قۆناغا بازنێ پراگ "1920-1939" ل چیکۆسلۆڤاکیا، قۆناغا دەرسداریێ ل ویلایەتێن ئێککرتی یێن ئەمریکیایێ کو ل زانکۆیا هارفارد و پەیمانگەهـا ماساچوستس کو مامۆستایێ زمان و ئەدەبێ سلاڤی بوو)).{د. جمیل حمداوی:43}.

رۆمان یاکوبسۆن ل دۆر ناڤێ فۆرمالیستیێ کو ژ ئالیێ نەحەزێن واڤە لێ هاتیە دانان دبێژت: ((فۆرمالیستی تایبەتمەندیەکا نەدیار و خاپینۆکە، ژ ئالیێ کەڤنەشۆپان هاتیە دانان ل سەر هەمی شرۆڤەیان بۆ ئەرکێ بەرهەمێنانێ یێ زمانی - دبت باوەریەکا بێ بنیات ل پشت خوە هێلابت)).{مجموعة من المؤلفين:1982:26}.

یاکوبسۆن ژ فۆرمالیستێن پێشیێ بوو، یێ کو بنگەهێ زانستێ ئەدەبی دانایی، و پشکداریەکا کارا د پێشڤەبرنا تیۆرا ئەدەبیدا کریە، ل سەر ((بنیاتەکێ زانستی و بابەتی، ب سنۆردارکرنا بابەتێ زانستێ ئەدەبی د ڤەکۆلینا ئەدەبیەتیێدا (La litterarite). ئانکو زانستێ ئەدەبی یان پۆیەتیکا یان بەرهەمێنان (Poetique) ئەو چ تشتە ئەدەبی دکەتە ئەدەب و ڤەدکۆلت. ئانکو ئەو ل سەر ئەرکێ ئەدەبی ئاڤا دبت، ل سەر ئەرکێ جوانێ یان شعریەتێ رادوەستت)).{د. جمیل حمداوی:43-44}. وەکو زانایە کو یاکوبسۆن گرنگی ب شعریەتێ ددا، هەروەسا ب رێزمانا گشتی، و ((ل سەر ئاستێ شعریەتێ ئەوی زمان ب شەش رەگەزانڤە گرێدا، ئەو ژی: هنارتی، بۆ هنارتی، نامە، لێڤەگەر، کەنال، کۆد. و بۆ هەر رەگەزەکی ئەرکەکێ دیار دەستنیشانکر. و پاشی بەحسێ ئەدەبیەتا ئەدەبی و بهایێ دەستهلاتداریێ د پۆلینکرنا ژانڕ و جۆرێن ئەدەبیدا کر)).{هەر ئەو

ژێدەر:47}. هۆسا رۆمان یاکۆبسۆن ل بەرانبەر ڤان هەر شەش رەگەزان شەش ئەرک ژی دانانە و ب ڤی ئاوایی ((هنارتی و ئەرکێ وی دەربڕینە یان فیریانە، بۆ هنارتی ئەرکێ وی کارتێکرنە یان هشیاریە، نامە ئەرکێ وێ جوانیە یان شعریەتە، لێڤەگەر ئەرکێ وی لێڤەگەریانە، کەنال ئەرکێ وی پاراستنە، کۆد ئەرکێ وی سالۆخدانا زمانیە)){هەر ئەو ژێدەر:51}. ژ ئالیەکێ دیڤە یاکوبسۆنی هەڤبەرکرنەک د ناڤبەرا ((زمانێ شعری و زمانێ پەخشانا نۆرمالدا دکر، دبن رۆناهیا نێزیکبوونا بنیاتگەریا زمانیڤە، ئارمانجا وی یا بنەرەتی ئەوبوو د تێکستی ئەدەبیدا ل گوهۆرینان و بەرهەڤکرنان بگەڕت)).{هەر ئەو ژێدەر:84}.

رۆمان یاکوبسۆن وەسا دبینت کو ئەو ڤەکولینێن زانایێن فۆرمالیستی پێرابووین یێن د سێ قۆناغانڕا دەربازبووین کو ئەڤ قۆناغە ژی دبنگەهینە، و ب ڤی رەنگی: ((قۆناغا ئێکێ ئەوە، قۆناغا شرۆڤەکرنا تایبەتمەندیێن دەنگیە بۆ بەرهەمێ ئەدەبی. قۆناغا دوێ گرنگی ب ئاریشێن دەلالەتێ د چارچۆڤەیێ تیۆرا ئەدەبی ددا. قۆناغا سێیێ ل سەر لێکدانا دەنگی و ڕامانێ یا د ناڤ هەمیاندا راوەستیا. ب تایبەت د ڤێ قۆناغێدا، تێگەهێ بهایێ دەستهلاتدار ب رەنگەکێ کریاری یێ بەرفرەهـ بەلاڤبوو...... ب ڕامانا کو بهایێ دەستهلاتدار ئەو ژانرێن ئەدەبی دەستنیشان دکەت، و بەرهەمی جۆری وەرگرت، تایبەتمەندیا جۆری یا زمانی ئەوە، بێ گۆتنە، نەخشەیێ (الروضية). ئانکو: شێوەیێ وێ وەکو شعر)).{د. جمیل حمداوی:52-53}. هەروەسا ل نک رۆمان یاکوبسۆن تایبەتمەندیا یا هەرا گرنگ ئەوە، کو بنگەهێ زانستێ گەهاندنێ ل گۆر سیستەمێ زمانزانیێ دانایە، ل سەر بنگەهێ کو زمانێ مرۆڤان خودان ئەرکەکێ بنگەهیە و گەهاندن نوونەراتیا وێ دکەت، و پشتبەستنێ ل سەر شەش رەگەزان دکەت و شەش ئەرکێن بنگەهی سەر ب وێڤەنە.{هەر ئەو ژێدەر:54-55}.

2.3.2 ڤیکتۆر شکلۆڤسکی (1893-1984)ز:

زانایێ رۆسی یێ ب ناڤ و دەنگ شکلۆڤسکی سالا 1916 ل باژێرێ سانت-پترسبۆرگێ، کۆمەلەیا ڤەکۆلینێن زمانێ شعری، ئەوا ب (ئەپۆیاز- Opoiaz) بەرنیاس ل گەل چەند هەڤالێن خوە دامەزراند. هەروەسا شکلۆڤسکی دئێتە هەژمارتن ئێک ژ زانایێن فۆرمالیستێن رۆسی یێن پڕ بزاڤ و چەلەنگ و گەلەک کارتێکەر ب هزر و دیتنێن خوە، چ د ناڤ گرۆپێ پترسبۆرگێ یان ژی قوتابخانا فۆرمالیستیدا. شکلۆڤسکی ئاماژەیێ ب وێ چەندێ ددت کو ئەدەب د هێلەکا ئێکدو بڕی پێشدکەڤت، ژ بەر کو ((هەر دەمەکێ ئەدەبی چەندین قوتابخانەیێن جودایێن ئەدەبی یێن هەین، نەکو قوتابخانەکا ئەدەبی یا ب تنێیە. و ئەڤ قوتابخانەیە هەمی د ئێک دەمدا یێن د ناڤ ئەدەبی ب خوەدا هەین، لێ ئێک ژ وان دبتە پێشەنگ و ئەو یا قانوونیە، و قوتابخانێن دی دمینن نەقانوونی..... هەر قوتابخانەکا نوو یا ئەدەبی وەکو شۆرەشەکییە، دیاردەیەکە مینا دیاربوونا تەخێن جڤاکی)).{د. جمیل حمداوی:58}. ل ڤێرێ شکلۆڤسکی وەسا دیاردکەت کو هەر سەردەمەکێ هندەک قوتابخانە و بزاڤێن رەوشەنبیری و ئەدەبی پەیدا دبن، و د ناڤ واندا ئێک زال دبت و خوە ب سەر هەمیاندا ب شێوەکێ قانوونی دادت، ئەڤێن دی ژناڤ ناچن، لێ ئەو هەردەم بزاڤێ دکەن کو جارەکا دی بزڤڕنە پێشیێڤە.

شکلۆڤسکی ل سەر پێکهاتنێن دەنگی سیمایی یێن بەرهەمێ رادوەستت، ل گەل ڤەکولینێ د چاوانیا رێکخستنا پەیڤان و رێزکرنا ئاڤاهێ فەرهەنگیدا. سنۆردارکرنا ئەرکێ ئەدەبی و ئستاتیکا وی د رەگەزێ هاڤیبوونێدایە.{هەر ئەو ژێدەر:59}.

پەیدابوون و بزاڤێن فۆرمالیستێن رۆسی شۆرەشەک بوو دژی وان کەڤنەشۆپ و تیتالێن تیۆرێن سمبۆلیزم و جڤاکناسیێ کو د ناڤ ئەدەبێ رۆسیدا دامەزراندبوون، لەوما شکلۆڤسکی و ((هەڤالێن خوە یێن ئەدیب و رەخنەگر بنیاتێ تیۆرا فۆرمالیستا رۆسی ل سەر رابۆری دانا، ئەوان هونەر وەکو شێوازێ هەژمارتن..... بەرهەمێ ئەدەبی ئەوە، ئەنجامێ لێکدانا رەگەزان و ئەو کریارێن دچنە د ناڤدا، ئەو ب تمامی وەکهەڤن)).{د. نبیل راغب: 2003: 399-400}. ل دۆر شرۆڤەکرنا زمانێ شعرێ ژ ئالێ پەیڤ و ئاڤاهێ سیماییڤە، یان ژ ئالیێ لێکدانا دەنگی و یەکەیاڤە، د ڤی واریدا شکلۆڤسکی دبێژت: ((تایبەتمەندیێن جوانکاریێ هەردەم ب ئێک رێکێ دیار دبن، ئەو ب هشیاری دئێنە ئافراندن، داکو وەرگری ب شێوەیێ ئۆتۆماتیکی بگوهۆڕن و دیتنەکا تمام پێشکێش بکەن، ئەو ب رێکێن دەستکرد دئێنە ئافراندن کو رادبن ب چەسپاندنا کریارا وەرگرتنێ، داکو بگەهتە ئاستێ خوە یێ هەری زێدە و مەرجێن خوە یێن هەری درێژ)).{د. صلاح الفضل:1998:59}.

فۆرمالیستان گرنگی ب بەرهەمێ ئەدەبی ددان، هەردەم ڤەکۆلین ل سەر وان جوداهیان دکر، ئەوێن بەرهەمێ ئەدەبی ژ یێ نەئەدەبی جودا دکەن، ئەو گرنگیێ ب سروشتێ بابەتی نادن و ڤیسەری چ پێشکێشکریە، لێ ئەو گرنگیێ ب وێ چەندێ ددن کا چاوا پێشکێشکریە، ئانکو چاوانی و بکارئینان ل نک وان گرنگە، نەکو بابەت، د ڤی واریدا شکلۆڤسکی دبێژت: "شاعر وێنە و خەیالێ نائافرینت، لێ د زمانێ رۆژانەدا ل بەرانبەر خوە دبینت و وەردگرت، لەوما تایبەتمەندیا جوداکەر یا شعرێ نە ب تنێ ئەڤ خەیالەنە، لێ ئاوایێ کو ئەو پێ دئێتە

بكارئينان". ل ڤێرێ ئەو هەڤكێشا زمانێ شعرێ ب خەيالى رەت دكەن، و بنياتێ جودا يێ ئەركێ د ناڤبەرا وێنەيێ شعرێ و پەخشانێدا ددانن.{ هەر ئەو ژێدەر:56}.

فۆرماليستێن رۆسى هەردەم بزاڤ دكر، هونەرى ژ ژيانێ دوور بكەن، و ب وێ يەكێ ژى رازى بىن كو شعرێ ئاستێ مەعريفى و سۆزداريێ يێ هەيى، شكلۆڤسكى د ئێک ژ ((ئێريشێن خوەدا ل دژى وان گوتنێن نه رەوا يێن تيۆرا سۆزداريێ دبێژت: "هونەر د بنياتدا د سەر سۆزدارييدايه، ئەو خوينا د شعرێدا نەخوينه،..... ئەو پێكهاتەكه د چارچۆڤێ دەنگيدا -وەكێ سەروايێ- يان د وێنەيدايه")).{ڤكتور ايرليخ:64:2000}.

شكلۆڤسكى بەرى كو قوتابخانا فۆرماليستى بێته ئاڤاكرن، ئەوى ل سالا (1914) هندەک ديتن ل سەر زمانێ شعرێ هەبوون كو هەڤبەركرن بوون د ناڤبەرا زمانێ شعرێ و زمانێ رۆژانەدا كو ((بزاڤ كرن تيۆرا خواندنێ ژ بەروڤاژيكرنا زمانێ شعرێ و زمانێ رۆژانە دانت، ئەو زمانێ شعرى وەسا سالۆخەت ددت كو ئەو مەرەمەكا خوەييه، د دەمەكيدا زمانێ رۆژانە ب مەرەما بەروڤاژيه، ژ بەر ڤێ چەندێ بەرانبەركرن د ناڤبەرا زمانێ مەرەمەكا خوەيى و زمانێ مەرەمەكا بەروڤاژيدا چێبوو، لێ شكلۆڤسكى سالۆخەتێ (مەرەمەكا خوەيى) ژ ئاستێ زمانێ شعرێ بۆ ئاستێ خواندنێ ڤەگوهاست)).{حسن ناظم: 81:1994}.

پەسەندانا شكلۆڤسكى ب رەنگەكێ جوان و بێ سنۆر ل دۆر شعرێ پێشكێشكرى، كارتێكرنەكا گرنگ و ئەرێنێ د ناڤ بەرهەمێ فۆرماليستاندا ل پاش خوە هێلا و رەنگڤەدانا وێ يا ديار و ئاشكرابوو، ئەو زاراڤێن -كۆدێن وى ب كارئينان، وەكو "ميكانزم" و "هاڤيبوون" و "هەستيارى" د ناڤ پرتووكێن فۆرماليستێن رۆسيدا بەلاڤبوون. {ڤكتور ايرليخ:23:2000}.

شكلۆڤسكى ل سەر پرنسيپێ سپنسر شرۆڤەيان دكەت و دبێژت: ((هزرا ئابۆرى يا ب هێز، وەكو قانوون و ئارمانج بۆ ئافراندنێ، دبت د رەوشەكێ ژ رەوشێن زمانيدا يا باش بت، مەبەستا من زمانێ رۆژانەيه، ئەڤ تێگەهشتنه ل سەر زمانێ شعرێ هاته بژاندن، ژ ئەگەرێ نەزانينا جوداكرنێ د ناڤبەرا قانوونێن زمانێ رۆژانە و قانوونێن زمانێ شعريدا، ئێک ژ تێبينيێن كو بەلگەنه ل سەر نه وەكهەڤيا ئەڤان هەردو زمانان، ئەوا مە ڤەديتى و د زمانێ شعرى يێ (ژاپۆنى)دا هندەک دەنگێن هەين د زمانێ ئاخڤتنێدا نينن)).{مجموعة من الكتاب:71:1982}.

ل ڤێرێ بۆ مە خويا دبت كو جوداهى د ناڤبەرا زمانێ شعرى (ئەدەبى) و يێ رۆژانە دا يا هەيى، و قانوونێن وان يێن زمانى ژ ئێكدو د جودانه، لێ ژ نەزانينێ وان هەردويا تێكلى ئێک دكەن.

تێگەهێ "هاڤيبوون" ل نک شكلۆڤسكى (1925) ئێک ژ دياردەيێن دەستپێكى بوو، بۆ تيۆرا ميكانيكى. شكلۆڤسكى د گۆتارا خوە يا بناڤودەنگدا "هونەر ب سالۆخدانا سنعەتكاريێ" دبينيت كو تێگەهشتنا مە ل سەر جيهانێ و زمانى هشمەنديا وندابوون و ئۆتۆماتيكيه. و ئەو پەيڤێن ئەم ب لێڤ دكەن، مە گرنگى پێنەددا و مە هزرا خوە ل سەر نه دراوەستاند. و ئەم د زمانێ رۆژانەدا ب تنێ گرنگيێ ب نيشانكرن و دەستنيشانكرنا تشتان ددن. ئەڤە دبته ئەگەر كو زمان ببته ميكانيكى.{خوسيه ماريا بوثويلو ايڤانكوس :45:1991}.

3.3.2 بۆريس ئێخنباوم (1886-1959)ز

ئێخنباوم ئێک ژ زانايێن ناڤدارێن فۆرماليستێن رۆسى بوو، گرنگيەكا مەزن ب ديرۆكا ئەدەبێ رۆسى ددا، هەروەسا ئێک ژ تيۆرڤان ئەدەبى بوو، ديسان پووته ب ڤەكۆلينا بنياتێ شعرێ و ڤەگێرانێ ژى ددا، و ماموستايێ زانكۆيا لينيگراد بوو.

بۆريس ئێخنباوم وەسا دبينت كو ئارمانجا فۆرماليستێن رۆسى ئەوه، تيۆرەكێ بۆ ئەدەبى و ديرۆكا ئەدەبى دانن، ژ وێ هزرا فۆرماليستى، ژ بۆ ئاڤاكرنا رێبازەكا زانستى بۆ ڤەكۆلينا ئەدەبى. {د. جميل حمداوى:18}.

ئێخنباوم ل سالا (1925)ێ، تيۆرا رێبازا فۆرماليستى نڤيسى، ئەو ژى بزاڤەک بوو ، بۆ دانانا بنيات و پرنسيپێن رێبازا فۆرماليستى، تێدا خويا كربوو، كو "-هەردەم ئارمانجا فۆرماليستان ئەو بوو، ڤەگوهاستنا ڤەكۆلينێن ئەدەبى بۆ ئالاڤەكێ كريارى كو ل سەر بابەتەكێ هەستپێكرى كار بكەت. ئەدەب بابەتێ وێ يێ سەرەكى بت، نەكو پەراوێزێن ل دۆرێن ئەدەبى، وەكو ژيانا نڤيسەرى يان ناڤەندا رەوشەنبيرى و جڤاكى.- نه ژ ئارمانجێن فۆرماليستان بوو كو ئەنجامێن تيۆرێن خوە بۆ پرەنسيپ يان بنگەهێن نەلڤ بۆ هەلسەنگاندنا تێكستێن ئەدەبى هەر وەكو د راوانبێژيا كەڤن و رێزمانا كلاسيكيدا هەى." {د. حمد حمدانى:147:2014}. هەروەسا ل دۆر ئارمانجا فۆرماليستان دبێژت: ((ئارمانجا مە ب تنێ هشياريا تيۆرى و ديرۆكيا ژيوارى بوو، ئەوا تايبەت ب هونەرێ ئەدەبيڤە. لێ بابەتێ تايبەت يێ رێبازا فۆرماليستى ئەو ب تنێ بابەتێ ئەدەبيەتێ بوو، هەر وەكو ياكوبسۆن دياركرى ئەدەبيەتا ئەدەبى)).{ هەر ئەو ژێدەر:148}.

ئێخنباوم بەرسڤا ماركيسى و ئەرسۆدۆكسان ل سەر ئەوى ناڤێ ب واڤە نايێ كو (فۆرماليستى)ە ددت و دبێژت: ((ئەم نەفۆرماليستن، ئەم

جوداخوازن)).{ڤكتور ايرليخ :2000:36}. هەروەسا فۆرمالیستان نە ب تنێ زاراڤێ مۆرفۆلۆژی بكارئینان، ئەوان خوە ب جوداخواز ژی دزانی كو ئەڤ هەردو تێگەهە گەلەك د گونجاینە بۆ پێسكێشكرنا هەردو تێگەهێن سەرەكی ئەوێن فۆرمالیستان داینە خویاكرن، "أ- گرنگیدان ب بەرهەمێن ئەدەبی و پشكێن وی. ب- داكۆكیكرنا وان ل سەر سەربخویا ئەدەبی".{هەر ئەو ژێدەر و بەرپەر}. ئارمانجا فۆرمالیستان ئاشكرنا ئەدەبەكێ سەربخوەبوو، كو خودان تایبەتمەندیەكا سنۆرداربت و بابەتێ وێ ئەدەبیەت بت، بناڤلێكرنا فۆرمالیستان ب ڤی ناڤی، بۆریس ئیخنباوم دبێژت: ((ئەڤ بناڤكرنە نوكە یا جێگیرە، پێدڤی ب هەجەتگرتنێیە؛ ئەوا مە جودا دكەت نە "فۆرمالیستیە" وەكو تیۆرەكا ئێستاتیكی، و نە "رێبازە" وەكو رێكخستنەكا زانستی یا رێكوپێک، لێ ب تنێ ئەو خەباتەكە ژ بۆ ئاڤاكرنا زانستەكێ ئەدەبی یێ سەربخوە، ل سەر تایبەتمەندین سنۆردار یێن بابەتێ ئەدەبیەتێ ئاڤا دكەن)).{رامان سلدن:2006:35}. هەروەسا ئیخنباوم دبێژت كو ئەندامێن گەنجێن هەردو كۆمەلەیان "ئەوپویاز" و"بازنێ مۆسكۆ یێ زمانی" ئەوان ئەركەك دانا سەر ملێن خوە، ئەو ژی ئافراندنا زانستەكێ سەربخوە بابەتێ وی ئەدەب بت، وەكو زنجیرەكا تایبەتی ژ راستیان. {جان-میشال غوفار:2008 : 93-94}.

فۆرمالیستێن رۆسی بەرێ كار و خەباتا خوە دا ڤەكۆلینێن ئالیێ زمانی و زمانزانیێ و بزاڤكرن د رێیا ونرا ڤەكۆلینێن خوە بكەن، لەوما ئیخنباوم دبێژت: ((فۆرمالیست د ڤەكۆلینێن خوەدا بەر ب زمانزانیێ چۆن، ئەوا وەكو زانست مل ب ملێ تیۆرا شعرێ د بابەتێ ڤەكۆلیناندا دیار دكر، لێ د گەلەك واراندا ژێ دبۆرین و پالا خوە ددا هندەک پرەنسیپێن دی و ئارمانجێن دی پێشنیاز دكرن. ژئالیەكێ دیڤە، زمانزانان ب خوە ژی گرنگی ب رێبازا فۆرمالیستی ددا كو د سنۆرێن راستیێن زمانێ شعرێدا دشێت وەكو راستیێن زمانی دەربرینێ بكەت كو هەر وەكو ئەو ژ بیاڤێن خورستیێن نزمانزانیێیە)). {مجموعة من الكتاب:1982:36}.

بۆریس ئیخنباوم د گۆتارەكا خوەدا ل دۆر پەیڤێ د زمانێ شعرێدا پرسیارەكێ دكەت و پاشی بەرسڤێ ژێ ددت و دبێژت: ((ئەرێ د زمانێ شعرێدا پەیڤان هەردەم رامان هەیە؟.... زمانێ شعری نە ب تنێ زمانێ وێنەیە، و دەنگێن شعرێ نە ب تنێ رەگەزێن هارمۆنیێن ژ دەرڤەنە، ئەڤ رەگەزە نە ب تنێ ل گەل رامانێنە، لێ ئەو ب سەرێ خوە رامانەكا سەربخوەیە)).{هەر ئەو ژێدەر:38}. ل ئالیەكێ دی دبێژت: ((تشتێ مە ژ ئێكدو جودا دكەت، ئەو داخوازیا ئافراندنا زانستێ ئەدەبی یێ سەربخوەیە، دەستپێكرن ژ تایبەتمەنیێن خوەدی یێن ئاڤاهیێ ئەدەبی. دەستەواژەیا كەرەستێن ئاڤاهیێ ئەدەبی، ئانكو ب تنێ زمان كەرەستەیێ شاعریە - ڤیسەری- ژ بۆ گرنگیا شرۆڤەكاری بكەڤتە سەر زنجیرا تایبەت ژ راستیان، و بەری هەر تشتەكی ژی راستیێن زمانی)).{جان - میشال غوفار :2008: 94}.

ڤەگێرانا دەڤكی و ئاخفتنا ئەدەبی پەیوەندیەک یا د ناڤبەرا واندا هەی، بۆریس ئیخنباوم ل دۆر ڤێ یەكێ دبێژت: ((د ڤێ رەوشێدا، گرنگیەكا بنیاتی ددێ، پەخشانا ئەدەبی هەردەم بۆ بەرفرەهكرنا شیانێن كلاسیكی یێن ڤیسینێ بكارئینانە و شێوەیێن كو د شیاندان نەبوو جودا ژ چارچۆڤەیێ كلاسیكی بێنە ئافراندن. مەبەست ژ شعرێ هەردەم بۆ گۆتنێ بوویە، ژ ڤێرێ ئەو ل دەرڤەی دەستخەت و پرتووكان دژیا، ل گەل كو ئەم پتریا فۆرم و جۆرێن پەخشانێ تمام ژ ئاخفتنێ ڤەدەر دبینن، ئەوێ شێوازەكێ هەی ژ زمانێ ڤسكی جودا دكەت)).{مجموعة من الؤلفین:1982:108}.

4.3.2 میخائیل باختین (1895-1975)ز:

باختین فەیلەسۆف و زمانزان وتیۆرڤانێ رۆسیە، ئێک ژ زانا و ستوونێن گرنگێن فۆرمالیستێن رۆسی بوو، بزاڤ دكر كو فۆرمالیستیێ و ماركیسیەتێ پێكڤە كۆم بكەت، هەروەسا (بازنێ باختین) یێ رەخنەیێ ل سالا (1921)ێ دامەزراندن.

باختین ل دۆر زمانێ ئەدەبی د رومانێدا كو نە زمانەكێ ئێكانەیە و ژ چەندین چینێن ل سەر ئێكدانایی پێكدئێت و دبێژت: ((زمانێ ئەدەبی نە زمانەكێ ب تنێیە، لێ ئەو زمانەكێ چینێن ب سەر ئێكدانایە، و پڕ زمانە ب سیمایێ خوە یێ هەیی كو سیمانتیكە و د دیتنا یێن دیدا دەربڕینە. ئەڤ ل سەر ئێكدانانە پەیوەندیەكا ب هێز ل گەل ژانرێن ئەدەبی یا هەی (ل سەر ئێكدانانا زمانی بۆ ژانران)؛ بەحس دێ ل سەر زمانێ شعریەتێ، و زمانێ گۆتارێ، و زمانێ رۆژنامەڤانیێ بت،.... و ل سەر ئێكدانانەكا دی یا هەی دبێژنێ ل سەر ئێكدانانا زمانێ پیشەیی (ل سەر ئێكدانانا زمانێ پیشەیان)؛ بۆ میناک، زمانێ پارێزەری، و زمانێ نۆشداری، و زمانێ سولتانی، و زمانێ بازرگانی، و زمانێ سیاسی، و زمانێ ماموستایی... هتد)).{د.جمیل حمداوی:105-106}.

بەرێخوەدانا باختین یا گشتی بۆ زمانی ئەوە كو ((زمان برێتیە لە رووبەرێک بۆ ململانێی نیوان ئەوەی پێی دەلێت هێزەكانی "بەرەو ناوەندی خۆ راكێشان" یان "مۆنۆلۆگ" كە كۆشش دەكەن بۆ سەپاندنی تاكە مانایەكی چەسپاو، یان هێزەكان "بۆ دەرەوە بزواو" یان "دایەلۆگی" كە هەرەشە لە تاكە مانا دەكەن، یان پارچە

پارچە دەکات بۆ فرەمانا یان چەندین مانا)).{رۆجەر ویێستەر: 2017: 88-89}. ل ڤێرێ باختین بەحسێ هێزا د ناڤ زمانیدا دکەت، ژ بۆ گەهاندنا رامانێن جودا کو ب دابێشێ (دیالۆگ) ب ناڤ دکەت، هەروەسا ئەڤێ زاراڤەیی ب هزرا دابێشیڤە دبەستت بۆ سەپاندنا ئێکانە ڕامانا چەسپای.

باختین داکۆکێ ل ئەندازەیا ئاڤاهیێ بەرهەمان دکەت وەکو تێکبزڤینەک، و تێگەهێ فۆرمی ل نک باختین ل سەر ((هلبژارتنا نڤیسەری بۆ کۆمەک ژ رەگەزێن بابەتی یێن زمانی ب خوەڤە دگرت، ئانکو ئەو ل سەر ئەندازەیا بەرهەمان رادوەستت، وەکی تێکبزڤینەک د ناڤبەرا کەرەستەیێن ئاڤاهی و فۆرم و بابەتیدا)).{د.یوسف اسکندر :34:2008}. لەوما فۆرمالیستی ل دووڤ دیتنا باختین ئەو وەکو ((نموونەیا کورتکرنێیە بۆ کێشێن ئافراندنا شعری کو ب تنێ ب کەرەستەیێن ئاڤاهی رازیبوو، و ب ڤێ یەکێ پەیوەندیا تێکستێ ل گەل جیهانێ پشتگوههاڤێت؛ ب دەربرینەکا دی، ناڤەرۆک د ناڤ ڤەکۆلینێن فۆرمالیستیدا نەهاتیە بەحسکرن)).{حسن ناظم:40:1994}.

میخائیل باختین د ڤەکۆلینێن خوەدا گەلەک گرینگی ب رۆمانێ دایە، نەمازە ڤەکۆلینێن خوە یێن جودا کو ل سەر ئستاتیکا رۆمانێ و شێوازێ وێ راوەستیا، ب((تایبەتی گرنگی ب رۆمانا بولیفونی (پڕ دەنگ)دا، رەخنەیا رۆمانێ ب گەلەک تێگەهان زەنگین کر، وەکی سپێهرا دەرازینکێ (فضاء العتبة)، کەساتیا نێ بەرهەم (الشخصية غير المنجزة)، و دیالۆگ(الحوارية)، و فرەبینینێن ئایدیۆلۆژی (تعدد الرؤى الايديولوجية)... هتد)).{د.جميل حمداوي:9}.

5.3.2 یۆری نیکۆلاڤیچ تینیانۆڤ (1894-1943)ز:

یۆری تینیانۆڤ نڤیسەر و رەخنەگرێ ئەدەبی و وەرگێڕ و ڤەکولەر و سیناریستێ سۆڤیەتا بەرێ بوو، هەروەسا ئێک ژ ئەندامێن گرنگێن فۆرمالیستێن رۆسی بوو. ل زانکۆیێ ماموستایێ ئەدەبێ رۆسی بوو، د بەرهەمێن خوەدا یێن شرۆڤەکاری، گرنگی ددا بەرهەمێن (پۆشکین و گۆگول و دۆستویفسکی)، ب فۆرمالیستیێ ناڤداربوو، پاشی بەرێ خوەدا رۆمانا دیرۆکی و د ڤی بیاڤیدا ناڤداریەکا مەزن وەرگرت، و بەرهەمێن وی ب شێوەکێ بەرفرەهـ د ناڤ خەلکیدا بەلاڤبوون.

تینیانۆڤ تێگەهێ فۆرمی وەکو رێکخستنا کەرەستەیێن ئاڤاهی دبینت، و ب گرنگ دزانت کو د ناڤ بەرهەمی ئەدەبیدا هەبوونا فۆرمی بێتە خویاکرن، و دبێژت: ((دڤێت فۆرما بەرهەمێ ئەدەبی وەکو فۆرمەکا دینامیکی لێ بێتە نێرین. و ئەڤ دینامیکیە د تێگەهێ پرەنسیپێ ئاڤاهیدا دیاردبت - چو وەکهەڤی د ناڤبەرا پێکهاتێن جودایێن پەیڤێدا نینە، هەروەسا فۆرما دینامیکی ژی د ئەنجامێ

یەکدەنگی و یەکبوونا ڤان پێکهاتاندا دیار نابت)).{د.یوسف اسکندر:2008 :35}.

تایبەتمەندیا ئەدەبی هەبوونا وێ د سنۆرێن رەوشەنبیریا دیرۆکیدا هەیە، و راستیا ئەدەبی ل گەل دەم و جهان دئێنە گوهارتن، و ل هەر سەردەمەکێ ئەدەبیبوون و نە ئەدەبیبوونا بەرهەمی د گوهارتنێدایە، ڤێجا چ سالۆخدانا ئەدەبیبوونێ وەربگرت یان ژ دەست بدت و ببتە ئاخفتنەکا ئاسایی یان ژی بەروڤاژی، یۆری تینیانۆڤ دبێژت: ((هەبوونا ریالیزما ئەدەبی وەکی راستیەکا ئەدەبی ب جۆراتیا خوەڤە ژێکجودایە "ئانکو پەیوەندیا هەڤگرتی ب زنجیرا ئەدەبی یان نەئەدەبیڤە هەیە"، ب دەربرینەکا دی، ب ئەرکێ ویڤەیە، ئەوێ کو د قۆناغەکێدا راستیەکا ئەدەبی بت، د قۆناغەکا دیدا دبتە راستیەکا ئاسایی ژ ئاخفتنا بەربەلاڤ و بەروڤاژی، ئەڤێ پەیوەندی د گەل هەمی رێکخستنا ئەدەبیدا یا هەی کو د راستیەکا دەستنیشانکریدا پێشکەتیە)).{حسن ناظم:82:1994}. لەوما جوداهیا د ناڤبەرا فۆرم و ئەرکیدا، ل پێشیێ د ئاستێ شرۆڤەکرنا تێکستێدا دئێتە پراکتیزەکرن، و ژ نوکە ب شێوەکێ گشتی بۆ تێکستێ و ل سەر ئەرکێ وێ د چارچۆڤەیێ بەرفرەهێ رەوشەنبیری و ئەدەبی و دیرۆکیدا، ئەڤ دیتنە وێ رامانێ ددت کو دەربازبوون ژ فۆرمالیستیێ بەر ب ئەرکێڤە بجههاتیە.{مجموعة من الكتاب:28:1997}.

یۆری تینیانۆڤ گەلەک ب بابەتێ زمانی و فۆرمێ و ئاڤاهیڤە یێ مژوولبوو، ل ئاستەکێ ددیتن تێگەهێ بابەتی -ل نک وی- ژ سنورێن فۆرمی دەرناکەڤت، بابەت فۆرمە ژی؛ تشتەکێ هەلەیە هەکە وێ تیکلی رەگەزێن ژ دەرڤەیی ئاڤاهی بکەن.{د.جميل حمداوي:32}. ل دۆر سیستەمێ ئەدەبی و چاوایا پێکئینانا وی، تینیانۆڤ دبێژت: ((پێدڤیە ل سەر مە دیار بکەین کو شۆپا ئەدەبی سیستەمی پێکدئینت، و ئەدەب ب خوە ژی سیستەمێ پێکدئینت، ب تنێ ل دووڤ ڤێ شەنگەستێ ئەم دشێن زانستێ ئەدەبی پێکبینن)). {جان-ميشال غوفار:2008: 93-94}.

6.3.2 بۆریس ڤیکتۆرڤیچ تۆماشیڤسکی (1890-1957)ز:

تۆماشیڤسکی دئێتە هەژمارتن ئێک ژ گرنگترین زانایێن قوتابخانا فورمالیستی کو گرنگی ب دیرۆکا ئەدەبی دایە، هەروەسا گرنگی ب رەوانبێژیێ و شیوازێ و ڤەگێرانێ ژی دایە، دیسان ئەو ئەندامەکێ کارابوو د بازنێ و مۆسکۆدا.

ب دیتنا بۆریس تۆماشیڤسکی، د ئاخفتنا رۆژانەدا، پەیڤ ب کارێ ڤەگوهاستنا نووچەیەکێ بۆ کەسێ بەرانبەر ڕادبت، لێ پەیڤ د بەرهەمێ هونەریدا تشتەکێ

دیبە. ئەو دبێژت کو د بەرهەمێ ئەدەبیدا، کەلتوورەکێ تایبەت ژ بۆ دەربڕینێ هەیە و گرنگیەکا تایبەت ب هلبژارتن و ڕێزکرنا پەیڤان د ئەدەبیدا دهێتەدان، پویتەدان و گرنگیدان ب دەربڕینێ ب خوە ژ ئاخفتنا ئاسایی پترە.{د.عبدی حاجی:133:2020}. هەروەسا تۆماشیڤسکی شعرێ دبینت کو یا ل سەر بناغێ دەنگی هاتیە ڕێکخستن، و دبێژت: ((شیعر ئاخاوتنێکە کە یەکسەر لە سەر بناغەی پێکهاتەی دەنگی خۆی ڕێکخراوە)). {عبدالسلام نەجمەدین عەبدوللا:34:2007}.

د ناڤبەرا ئەدەبی و جۆرێن دی یێن گۆتاریدا پەیوەندیەکا هەی، و چو ئاستەنگ و ئالۆزی نینن، تۆماشیڤسکی وەسا دبینت کو شێوەیێن سەرەکیێن ئاخفتنێ یێن هەین، ئەو ژی ((ڤەگێڕانا خوەدی و ڤەگێڕانا بابەتییە، هەروەسا بۆ وێ یەکێ دچت کو بکارئینانا تایبەت یا زمانێ شعرێ، جۆرێن شعرێ دئافرینت، لێ بکارئینانا تایبەت یا زمانێ پەخشانێ، جۆرێن پەخشانێ -پێدڤیە- دئافرینت، زمانێ شعرێ ژ زمانێ پەخشانێ یێ جودایە "بێگومان هەستیاریا پێکهاتا وێ. دبت هەست ب سەرڤەیا دەنگی و سەرڤەیا ب لێڤکرنێ یان ژی ب سەرڤەیا پەیڤێ بێتەکرن. هندەک جاران ئاڤاهیێ پەیڤان یێ هەستپێبری نینە، لێ پێکهات و سیستەمداربوونا وێ" ئەو هەستپێبریە)).{منى دوزة:48:2018}.

هەر ئێک ژ تۆماشیڤسکی و شکلۆڤسکی و تینیانۆڤ و ئێخنباوم و فۆرمالیستیێن دی یێن ڕۆسی ئاماژێ ددن کو ژانر د پێشڤەچۆنا خوەدا د میکانیزمانڕا دەرباز دبن: دژبەر، زاراڤەکرن، قانوونیکرن، و هەر قانوونیکرنەک دبتە ئەگەرێ شرۆڤەبوونا جۆرێ ئەدەبی و دیاربوونا جۆرێن ئەدەبی یێن نوو، لێ ب دووڤ ئێکداچۆنا زال یا دیارکری ل دەمێ خواندنێ، ئەو جۆرێن جودا د ناڤ تێکستێدا ژێکجودا دکەت.{هەر ئەو ژێدەر و بەرپەڕ}.

قۆناغێن فۆرمالیستی تێدا دەربازبوویی:

فۆرمالیستێن ڕۆسی بۆ دەمێ پازدە سالان هەر ژ (1915-1930)ز، وەکو قوتابخانەکا ئەدەبی و رەخنەیی د چەندین قۆناغانڕا دەربازبوویە، ئەو ژی ب ڤی شێوەیی بوو:

- قۆناغا هەڤڕکیان د ناڤبەرا ئەندامێن ڤی بزاڤێدا ژ (1915-1920)ز، ئەڤ سەردەمە ب وەشاندنا ڤەکۆلینێن کۆمەلایا (ئەپویاز) بجهـ ئینایێن ب دوماهی هات، کو بازنێ مۆسکۆ و کۆمەلەیا ڤەکۆلینێن زمانێ شعری ل لینینگرادێ نوونەراتیا وێ دکەت.
- قۆناغا پێگەهشتن و چەسپاندنا گۆتنێن فۆرمالیستی د کار و ڤەکۆلینێن هەڤگرتیدا، ئەڤ قۆناغە کو د ناڤبەرا (1920-1926)ز، ب ئێککرتنا بنگەهێن ڤێ بزاڤێ هاتە جوداکرن، ئەڤە ژی ب ڕێیا وێ (بازنێ پراگ یێ زمانی) هاتە ئاڤاکرن.
- د ناڤبەرا سالێن (1926-1930)ز، فشار ل سەر بزاڤێ زێدەبوون ئەڤە ژی بوو ئەگەرێ هندەک ژ فۆرمالیستان ژ دیتن و هزرێن خوە پاشڤەبزڤڕن، ل وی دەمی ئەڤە بوو ئەگەرێ تێکچۆنا ستانداردان ژ بەر ناکۆکیا د ناڤبەرا کۆمۆنیست و فۆرمالیستاندا".{عاشور توامة:81:2010}.

هەروەسا فۆرمالیستیا ڕۆسی گەلەک قۆناغ یێن دەربازکرین، ((د ڤەکۆلینا ئەدەبی و زمانیدا، د قۆناغا ئێکێدا، گرنگی ل سەر جوداهیا د ناڤبەرا شعر و پەخشانێدا بوو، ل دەمەکێ ڤەکۆلین د قۆناغا دوێدا، گرێدایی سالۆخدانا پێشڤەچۆنا ژانرێن ئەدەبی بوو، پاشی گەلەک ژ ڤەکۆلینێن فۆرمالیستان هاتنە وەرگێڕان و ل کۆڤارێن گرنگ یێن ڕۆژئاڤا هاتنە بەلاڤکرن)).{د.جميل حمداوى:8}.

دیسان زانایێن فۆرمالیستی گرنگی ب بەرهەمێ ئەدەبی دان و ب ڤی ئاوایی:

- گرنگیدانا ڤان زانایان ب ڕێکەفتنا عەرووزێ و دەنگی: (بریک، یاکوبسۆن، تۆماشیڤسکی، ئێخنباوم، جێرمینسکی، تینیانۆڤ).
- گرنگیدانا ڤان زانایان ب شێواز و پەخشانێ: (ئێخنباوم، تینیانۆڤ، فینۆگرادۆڤ).
- گرنگیدانا ڤان زانایان ب شێوەیێن ئێیسینا گۆتارا چیرۆکێ: (شکلۆڤسکی، تۆماشیڤسکی، ریفورماتسکی، پرۆپ).

زێدەباری ڕکابەریکرنا دیرۆکا ئەدەبێ کلاسیکی کو ئەڤان زانایان دکر: (یاکوبسۆن، تینیانۆڤ، پرۆپ).{پۆل ارون واخرون: 2012: 678}.

هەروەسا هەر بزاڤەکا بێتەکرن کو قوتابخانا فۆرمالیستیێ د چارچۆڤەکێ بەرفرەهێ ڕەوشەنبیرییێدا دەستنیشان بکەت، پێدڤیە سێ پێشڤەچۆنێن گرەنگ ل بەرچاڤ وەربگرت، ئەو ژی: ((1- د ڤەکۆلینێن ئەدەبیدا بەر ب شرۆڤەکرێن بنیاتگەریڤە دچت. 2- بزاڤا نووخوازیێ د هونەریدا. 3- تەنگاڤیا (أزمة) ئەپیستیمۆلۆژیک)).{ڤیکتور ايرليخ :166:2000}.

4.2 بەرێخوەدانا فۆرمالیستان بۆ زمانی

فۆرمالیستان گەلەک گرنگی ب زمانی دان، و زمان ل نک وان ئێک ژ سیمایێن گرنگێن بەرهەمێ ئەدەبی بوو، بلندیا ئاستێ زمانی، ئاستێ بەرهەمێ

ئەدەبی ژی بلند دکر، لەوما فۆرمالیستێن رۆسی د ناڤ بەرهەمێن خوەدا پووتەکێ باش ب ئالیێ زمانی ددا. چنکو فۆرمالستێن رۆسی وەکی قوتابخانەکا چەلەنگ ل دەوروبەرێن سالا 1920ز گەشەکریە و کەتیە ل ژێر کارتێکرنا دیاردەناسی (phenomenology)یا هۆسلەری و بۆچۆنێن زمانزانی یێن فردینان دی سوسیری. ئەڤان فۆرمالیستان داکۆکی ل سەر فۆرم و تەکنیکێ (device) و هاڤیبوونێ (strangeness) دکر، د وێ باوەرێدا بوون کو زمانێ میکانیکی یان کارەکی نزم و ڤالایە ژ ئستاتیکایێ و نازکێ و پێدڤی ب هاریکاریا زمانێ ئەدەبی و رێ خوەشکرنا زمانێ ئەدەبی یێ نموونە و شێوەیێن بەربەلاڤ یێن دەنگی و رێزمانی و راچاندنێ(حبكة) تێک بدت، هەیە.{د.نەسروللای ئیمامی:383:2018}.

هەکە ئەدەب هونەرەکێ دەڤکی بت و ل سەر بکارئینانا زمانی ڕادبت، د دەمەکێدا فۆرمالیستان دیت کو ئەڤە تایبەتمەندیێن ئەدەبی یێن جودانە، و دڤێت د ئەدەبی ب خوەدا ژی هەبن کو بنگەهـ و ناڤەرۆکا بەرهەمینە. و ژ ڤێرێ فۆرمالیستان بەردەوام بوون ل سەر ڤەکۆلینێن ئەدەبی د رێیا زمانزانیێدا ژ ئالاڤێن وەکی ڤەکۆلینا زانستی یا زمانی.{محمود أحمد العشيري:24:2003}. ژ ئالیەکێ دیڤە، فۆرمالیستان زمان ل گۆرەی ئارمانجەکێ پۆلینکرن، ژ بۆ کو زمان د دەمەک و رەوشەکا تایبەتدا دئێتە بکارئینان، ئەو ژ بۆ ئارمانجەکا (پراکتیکی) ب تمامی د کریارا گەهاندنا د ناڤبەرا خەلکیدا دئێتە بکارئینان، وەکی کڕین و فرۆتنێ و رێککەفتنان.... هتد، ل ڤێرێ زمان ل دەستپێکێ دبتە زمانەکێ (پراکتیکی)،.... لێ هندەک بیاڤێن دی زمان تێدا دئێتە بکارئینان و سیمایێ لێ دیار نابتە ئارمانجا پراکتیکی یا زمانی، لێ ئەڤ ئارمانجە پاشڤە دزڤڕت، دا زمان نوونەراتیا خوە وەرگرت یان ژی پێکهاتەیێن وێ ب خوە بهایەکێ سەربخوە یێ هەی، هەر وەکی زمان ب خوە، خوە نیشا خوە ددت، و ل سەر کومێ ڤان بیاڤان ژی هونەرێ شعرێیە.{هەر ئەو ژێدەر:25}. فۆرمالیستان ل دووڤ ئارمانجەکێ زمان پۆلینکرن، چنکو زمان دئێتە بکارئینان وەکی کریارەکا گەهاندنێ د ناڤبەرا کەسێن جڤاکیدا ژ تەخ و جوینێن جودا کو ئارمانجا وان گەهاندنا پەیامەکییە، بۆ مەبەست و مەرەمێن جودا. لێ زمان ((د شعرێدا ئەو ژ بکارئینانا پراکتیکی دوورترە، ئەو بهانەیا خوە (و پاشی هەمی بهایێ خوە) د خوەدا دبینت، دەمێ ئەو نە ناڤگینەک بوو، لێ ئارمانجە)).{هەر ئەو ژێدەر:26}. لێ ئەڤ چەندە د زمانێ ئەدەبیدا یێ جودایە، ژ بەر کو ((زمان ئالیێ بهایێ گەهاندنێ وەردگرت و دەربڕینێ ژ ڕامانەکا دارێتیا جوانا هونەری دکەت کو خوەشیەک ژێ دئێتە دیتن؛ وێنە، پەیڤ، لێکدان، جوداهی، و ریتما وێ)).{هەر ئەو ژێدەر و بەرپەڕ}.

هەروەسا فۆرمالیستان تێگەهێ بەرانبەرکرنا د ناڤبەرا زمانێ شعری و زمانێ نەشعری ژێکجودا کرن، ژ ((بۆ دیارکرنا تایبەتمەندیێن جوداکەرێن زمانێ شعری، ئانکو ئەوا ئەدەبیەتا تێکستێ شعری پێکدئینت، دو جۆر ژ دیاردەیێن زمانی دیتن، و هەکە ئەو ژ جۆرێ ئێکێ بکاربینن، ئەڤان دیاردەیان ژ بۆ گەهاندنا ئارمانجا رۆژانە خودان ئەرکێن پراکتیکینە، ئەو رێکخستن ب زمانێ ئاساییڤە د گرێدایـنە کو د ناڤ پێکهاتەیێن زمانی چو بهایێن تایبەتێن خوە نینن، د دەمەکێدا دیاردەیێن جۆرێ دی، رێکخستنەکە کو هەبوونا خودان بهایێن تایبەتن، ژ ئەرکێن گەهاندنا رۆژانە یا سەربخوەیە کو ڤەدگەڕتە جهێن پێشین، و دیاردەیێن جۆرێ دوێ نموونەیا رێکخستنا زمانێ شعری دکەت، ئانکو فۆرمالیستان بهایەکێ تایبەت ب ئەرکیا شعریەتێ یان شاعریەتێ (ئەدەبیەتێ)poeticity بۆ بابەتێ دیاردەیا زمانی د شعرێدا بریە)).{د.یوسف اسكندر:34:2008}.

فۆرمالیستان جوداهی یا ئێخستیە د ناڤبەرا زمانێ ئاماژەیان و زمانێ چەڤەنگیدا کو یێ ئێکێ د پەخشانا ڕاگەهاندنێدا دئێتە بکارئینان، و یێ دوێ ژی بۆ شعرێ دئێتە بکارئینان، هەروەسا وان دڤیا ژ دوانیا کلاسیکی د دەستنیشانکرنا شێوازاندا دەرباز ببن، و ((ئەو پیڤەرێن نوو ژ بۆ جوداکرنا د ناڤبەرا زمانێ ئاماژەیان د پەخشانا ڕاگەهاندنێدا و زمانێ چەڤەنگی یێ شعریدا یێ کو ل سەر بنیاتێ چالاککرنا چەڤەنگێ زمانی رادبت ئاڤا دکەن....)).{د.صلاح الفضل:55:1998}.

فۆرمالیستێن رۆسی ل سەر ڤەدیتنا قانوونێن گشتی یێن کۆنترۆلێ د کارئینانا ئەدبیدا بۆ زمانی ژ پێکهاتەیێ ئاڤاهیێ ئەرکی هەتا شێوەیێن شعری کار دکر، و ڤەکۆلینێن رەخنەیی و ڤەکۆلینێن زمانی پێکڤە کۆم دکرن.{هەر ئەو ژێدەر:83}. فۆرمالیستان کار ل سەر دیارکرنا قانوونێن گشتی دکر، ئەوێن کۆنترۆلێ ل زمانی ل دەمێ بکارئینانێ د بەرهەمەکێ ئەدەبیدا دکەن، دیسان وان بزاڤ دکرن کو ڤەکۆلینێن زمانی و رەخنەیی هەردویان ب هەڤرا کۆمڤە بکەن.

زانایێن فۆرمالیستێن رۆسی و ب تایبەتی کۆمەلەیا (ئەوپویاز) گرنگی ددا ب جوداهیکرنا د ناڤبەرا ئاخفتنێ (پراکتیکی) و زمانێ شعریدا، چنکو ((وان د زمانێ شعریدا کووربوونا هشیاریا (باڵداری/انتباه) ل سەر دەنگێن رەسەن یێن د زمانیدا ددیتن، رێکخستن و فێلێن جوداجودا ب زانیبوون بکاردئینان، وەکی دوبارەکرنا دەنگان یان شێوەیێن دەنگان، لێ ناڤەرۆک د ئاخفتنا پراکتیکیدا ل

سەر تايبەتمەنديێن فۆرمى يا زالبوو، ژ بەر كو ئەو زمان ب خوە ب تنێ دبتە ناڤگينەک بۆ تێگەهشتنێ)).{ديفيد بشبندر و عبدالمقصود عبدالكريم:100:2005}. هەروەسا رێكخستنا رێبازى يا فۆرماليستان د بەرهەڤكرنا زمانێ شعرى ل گەل زمانێ رۆژانەدا يا ديار و ئاشكرابوو، ب تايبەت وەكو خويابووى د گۆتارێن دەستپێكى يێن كۆمەلەيا (ئەپوياز)دا و ب تايبەتى ل نک (ياكۆبينسكى-jakoubinski)، ئەڤە بوو د ناڤ بەرهەمێن وان ژيدا ب بەرفرەهى بەحسێ زمانێ رۆژانە و يێ شعرى بكەن، ئەوان زمان دديت بۆ دو مەرەمێن ژێكجودا دئێتە بكارئينان كو ((زمانێ رۆژانە/ پراكتيكى، ئارمانجا خوە ژ دەرڤەى خوە دبينت، بۆ بجهئينانا مەبەستا گەهاندنێ، لێ زمانێ شعرى ئارمانجا خوە د ناڤخوەدا دبينت، ئەو ب خوە ئارمانجا خوەيە و بهايە ژى، بەرهەمێن ئەدەبى رێ نادن كو ژ وان ب خوە دەربازبين)).{سعاد عون:69:2014}.

فۆوماليستێن رۆسى ئەدەب وەكى بياڤەكێ جودا ب فۆرمێ خوە ژ هەمى بياڤێن دى يێن مرۆڤانێ دديت، هەروەسا بەرێخوە ددانە ئەدەبێ ((كو د بنياتدا ئەو هونەرەكێ زمانيە، نەكو ئەو ئاوێنەكە بۆ جڤاكێ يان مەيدانەكە بۆ هەڤركيا د ناڤبەرا هزراندا، پاشى ئەوان گرنگيا خوە ئێخستە سەر شعرێ نەكو شاعرى، ئانكو بەرهەمێن ئەدەبى ب خوە، نە ل سەر رەهـ و رێشالێن وى)).{د. محمد عنانى:69:2003}.

5.2 گرنگترين پرەنسيپێن قوتابخانا فۆرماليستى:

- ئەو قوتابخانا ئێكێ بوو كو زانايێن وێ بزاڤ كرين پەيوەنديا د ناڤبەرا رەگەزێن زمانى يێن ژێكجودا شرۆڤە بكەن، ئەو وەسا دئێتە هزركرن كو ئاستێن سنۆردار رێكدئێخن، وەكى گوهليبوون د هەمى بياڤێن (فۆنۆلۆژى)دا، ژ وان ژى ئاستێن (السيكو- السنية).
- داكۆكيكرن ل سەر ئەركێن زمانى، كو ياكۆبسۆن كرينە:

أ. ئەركێن دەربرينێ (فيريايى) (Passive Function).

ب. ئەركێ شعرى (جوانكاريێ) (Poetry Function).

ج. ئەركێ فەرمانێ (Imperatlve Function).

د. ئەركێ زڤراندنێ (Discoursal Function).

هـ. ئەركێ شرۆڤەكارى (Metalanguage Function).

و. ئەركێ گەهاندنێ (Communicative Function).

- فۆرماليستان د بياڤێن ڤەكۆلينێن ئەدەبيدا، داكۆكى ل سەر سەربخوەيا ئەدەبى ژ رەگەزێن ژ دەرڤەى وى دكر، بەرهەمێ ئەدەبى ل نک وان ئەو جوداهيا د ناڤبەرا گۆتنا ئاسايى و پێرابوونێن هونەرى يێن كو وى دەردئێخندا هەيە يان وى ژ جهێ وى ڤارێ دكەن.
- رۆمان ياكۆبسۆن ژ وان كەسابوو يێ رژدبوو ل سەر كو زمانێ شعرێ ئاڤاهيێ ئەركى پێكدئينت، هێمايێن وێ ژ دەرڤەى سيستەمێ وێ يێ ئێكبوويى كەس تێناگەهت.
- ياكۆبسۆن گەلەک گرنگى ب ڤەكۆلينێن سيمايى ددا، ل سەر پێكهاتەيێن ناڤخوەيى د پەيوەنديێن مەجازيدا رادوەستيا".{د. هادى نهر: 2009 :55-57-56}.

نێزيكبوونا فۆرماليستان ژ عەرووزێ ل سەر دو پرەنسيپێن سەرەكى ڕادبت: ((يا ئێكێ ئەو سترێسا ل سەر ئێكەتيا ئۆرگانزميا زمانێ شعرێيە. و يا دويێ ئەو تێگەهێ دەستهلاتدارە، ئانكو تايبەتمەنديا دەستهلاتدارە يان يا رێكخستيە)).{ڤكتور ايرليخ :71:2000}.

دو پرەنسيپ ل نک فۆرماليستێن رۆسى گەلەک د گرنگ بوون و ب بەرێ بنياتى د زانستێ ئەدەبى يێ نوودا ددانان و پووتەكێ باش ژى پێ ددان، ((پرەنسيپێ سەربخوەيا ئەدەبى د بەرسينككرتنا كێلگەهێن رەوشەنبيريێن ديدا، و پرەنسيپێ سروشتێ ڤەكۆلينا رەخنەيى ئەوێ ڤالا ژ مگرتيێن (گريمانێن) پێشوەخت)).{رامان سلدن:54:2006}.

6.2 ئارمانجێن فۆرماليستان:

فۆرماليستێن رۆسى گرنگيەكا مەزن ددا تێكستێ ئەدەبى و پووتە ب هەبوونا سەربخوەيا ئەدەبى و ڤەكۆلينێن ئەدەبى ددا، و هەردەم بزاڤ دكرن كو ئەڤێ چەندێ د ناڤ بەرهەمێن خوەدا بچەسپينن، ئەوان چەندين مەبەست و ئارمانجێن ئەدەبى هەبوون، فۆرماليستان ((دخواست زانستێ ئەدەبى يێ سەربخوە دامەزرينن، يێ كو ئارمانجا وى ڤەكۆلينا كەرەستەيێ ئەدەبى بت، ئەو دژى هەر پێناسەكا دگوت: "ئەدەب دەربرينەكا ژيوارى و لاسايكرنا وييە" راوەستيان. هەر ديسان ئەو تيۆرە رەتكرن ئەوا دبێژت: "ئەدەب دەربرينەكە ژ كەسايەتيا ڤيسەرى ب خوە يان ژى لاسايكرنەكە ژ ژيوارى".)). {د. عبدى حاجى:132:2020}.

هەروەسا ئارمانجا فۆرماليستان گوهۆڕينا كريارا زانستێ كو ئەو تێدا بسپۆر و شارەزا و چێكرنا هێزەكا ديناميكيە كو ئەو ڤان فۆرماليستان وەكى كەس پێكڤەگرێددت، ئەو ژى ((ئارمانجا وانە يا بزاڤێ بۆ دكەن: گوهۆڕينا پراكتيككرنا زانستييە د زانستێ كو ئەو تێدا بسپۆر. ب ڤى رەنگى، ئێككرتنا قوتابخانا فۆرماليستى ئێككرتنەكە ژ جۆرێ تايبەت. ئەو ئێككرتنا كاريە، پێكهاتەكا ديناميكيە ژ هێزێن جودا د رێرەوێ ديرۆكى يێ تايبەتدا كۆم دبت)).{رامان سلدن:49:2006}.

ديسان بزاڤا ئاڤاكرنا شعريەتا نوو بۆ فۆرماليستان دزڤرت، و ئارمانجا وان دانانا هندەك پرەنسيپان بوو كو ژ ئەدەبى بێنە وەرگرتن، فۆرماليستێن رۆسى ((هەستا وان ئەو پالدان كو ئاڤاكرنا زانستەكێ بۆ ئەدەبى گرنگە، ئانكو دانانا پرەنسيپان ژ ئەدەبى ب خوە دەركەتبن، ئەڤ پرەنسيپە وەكى رێبازەكا نەجێگيرە، لێ ئەو ل گۆرەى پێدڤيێن بكارئينانێ خوە دگوهۆڕت)).{حسن ناظم:79:1994}.

7.2 دوماهيا قوتابخانا فۆرماليستێن رۆسى:

فۆرماليستێن رۆسى وەكى قوتابخانەكا ئەدەبى و رەخنەيى، شۆرەشەك بوو ل سەر شەنگەستێن كەڤنار، پتر ژ پازدە سالان ژ بزاڤ و خەباتێ د مەيدانا ئەدەبيدا ڤەكێشا ، بۆ پەيداكرنا زانستەكێ بۆ ئەدەبى كو بابەتێ وى ئەدەب بت، لێ د ناڤبەرا ڤان سالان ژيدا، چەندين كەس هەبوون كو دژاتى و هەڤركيا ڤێ قوتابخانێ دكرن، ب تايبەتى ژى (تروتسكى) كو ئێك ژ هەڤرك و نەيارێن فۆرماليستان بوو، ئەوى د پرتووكا خوە يا ب ناڤێ (ئەدەب و شۆرەش)دا، ل سالا 1924ێ ديار كربوو، كو تيۆرا ب تنێ ل بەرسنگێ ماركيسزمێ راوەستيايى تيۆرا فۆرماليستييە، هەروەسا ئەڤان نەياران كو خودان ئايديۆلۆژى (ماركيسى) بوون، ئەوان ناڤێ فۆرماليستان لێ دانابوو، وەكى كێمكرنەك ژ هێز و شيانێن ڤان زانايان د وارێ ئەدەبى و هونەريدا، ديسان ئەو ئايديۆلۆژيەتخوازە بوونە ئەگەر كو ئەڤ قوتابانەيە ژ ناڤ بچت و بزاڤ و چالاكيێن وێ بێنە راوەستاندن.

فۆرماليستێن رۆسى ب گۆتارەكا (ڤيكتۆر شكلۆڤسكى) ل سالا 1914ێ دەست ب كارێن خوەكرن، ئەوا ل ژێر ناڤونيشانێ (زيندييبوونا پەيڤێ). د ڤێ گۆتاريدا شكلۆڤسكى دبێژت: پەيڤ تشتێ ئێكێيە و هەرە كەڤنە كو ل سەر دەستێ مرۆڤى هاتيە ئافراندن. ئەڤ قوتابخانە ل سالا (1930)ێ هەر ب گۆتارەكا شكلۆڤسكى يا ب ناڤێ (بيرهاتنا شاشيەكا زانستى) ب دوماهى هات.{د. عبدى حاجى:13:2020}.

هەلويستێ ماركيسزمێ ژ ئەدەبى ل دوماهيا سالێن بيستێ و دەستپێكا سالێن سيهان هاتە دەستنيشاكرن، ئەو ژى ب دانانا پلانا پێشڤەچۆنێ و ژناڤبرنا هەمى رێكخستيێن ئەدەبى و تێكهلكرنا وان د رێكخستنەكێدا و حزبێ هەمى دەستهلات دابوونێ، ژ بۆ دانانا پيڤاژۆيێن سياسى يێن رەخنەيى و ئەدەبى، ژ وى دەمى ئێدى رێ نەدانە كەسێ كو ب خرابى بەحسێ ماركيسيەتێ بكەت، يان ژى ب هەر ئاوايەكى ژێ دوور بكەڤت. {د. صلاح الفضل: 35:1998}.

پشتى ڤێ بريارێ يا كو مرنا فۆرماليستێن رۆسى راگەهاندى، پتريا زانايێن وێ نەچاربوون دەست ژ پرەنسيپێن خوە بەردن و بەرێ خوە بدنە بياڤێن دى يێن ئەدەبى، لێ رۆمان ياكوبسۆن و هندەك هەڤالێن خوە ملكەچى دەستهلاتێ نەبوون، و مشەختى وەلاتێ يۆگسلاڤيا بەرێ بوون و چۆنە ل گەل بازنێ پراگ.

ديسان ب هاتنا (ستالين)ى بۆ سەر دەستهلاتا حوكمى ل سۆڤيەتا بەرێ ل ناڤەڕاستا سالێن بيستێ گەلەك تشت ل ڤى وەلاتى هاتنە گوهارتن، حوكم بوو تاكرەوى و دكتاتۆرى و گەلەك گوهۆڕين ب سەر شێوەيێ دەستهلاتێدا هاتن، ژ وان ژى نەهێلا هەمى گرۆپ و كۆمەلەيێن ئەدەبى، هۆسا فۆرماليست ژناڤچۆن و دەنگێ وان كەرببوو، ب ((دەرچۆنا ڤێسينا كۆميتا ناڤەندى يا حزبا شۆعى يا ئێكەتيا سۆڤيەتێ ل (1932)ێ كو فەرمانا ژێستاندنا باوەرێ ژ هەمى گرۆپێن و كۆمەلەيێن ئەدەبى)) بوو.{محەمەد عەبدولكەريم ئيبراهيم:21:2009}.

هۆسا ب ڤێ بريارێ بەرپەرێ فۆرماليستان ل ئێكەتيا سۆڤيەتێ يا بەرێ هاتە وەرپێچان، پشتى ڤێ قوتابخانێ چەندين ڤەكۆلينێن گرنگ د بياڤێن جودا يێن ئەدەبياتاندا ئەنجامدابن، و بزاڤكرين زانستێ ئەدبى ئاڤا بكەت، و گرنگيێ ب ئەدەبيەتێ بدت، راستە فۆرماليستى ل رۆسيا هاتە قەدەغەكرن، لێ دەنگێ وان ل پشت سنۆرێن ڤى وەلاتى جارەكا دى سەرهلدا، پشتى رەڤينا هندەك ژ ئەندامێن ڤێ قوتابخانێ بۆ ژ دەرڤەى وەلاتى و ب تايبەتى ژى يۆگسلاڤيا بەرێ.

3. بازنێ پراگ يێ زمانى (1926-1947)ز

بازنێ پراگ يێ زمانى ل سالا (1926)ێ ژ ئاليێ زانايێ زمانى يێ چيكى (ڤيليێم ماتيسيۆس 1945-1882-Vilem Mathesius)ز، هاتيە دامەزراندن، ئەڤ بازنە يێ سەربخوە بوو، ژ گەلەك زانايێن ئۆرۆپى پێكهاتبوو، كو خودان رەوشەنبيرى و باگراوەندێن جودابوون، بازنێ پراگ چوجا نەگەهشتە بەرنامەكێ لێكداى و رێكوپێك كو هەمى پێ پێگيرين، ژ سيمايێن ڤى بازنى نەگونجاندنا ب هێز يا د ناڤبەرا رێكێن وێ دايە. هەروەسا ئەڤ بازنە ب فۆرماليستێن چيكى دهاتە نياسين، چنكو پتريا زانايێن فۆرماليستێن رۆسى ژ بەر كۆمۆنيستان

ڕەڤیبوون و ل باژێرێ پراگ خوەجهبوون و پەیوەندی ب بازنێ پراگ یێ زمانیڤە کربوون، و ببوونە ئەندامێن گرنگ د ناڤ ڤی بازنیدا، و ژ وان ژی (ڕۆمان یاکۆبسۆن، ڤیکتۆر شکلۆڤسکی، بۆریس ئیخنباوم، تینیانۆڤ، نیکۆلا تروبتسکۆی). جارا ئێکێ ئەڤ بازنە ل سالا (1928)ێ، ل بەرانبەر کۆنگرەیێ جیهانی یێ زمانزانان ل (هاج) دیاربوو و هاتە ناسین.*

1.3. زانایێن بازنێ پراگ:

بازنێ پراگ ژ کۆمەکا زانایێن زمانی پێکدهات، و ژ گەلەک دەولەتێن جودا، لەوما کۆمەکا هزرێن ژێکجودا ب خوە ڤە دگرت، ئەڤ بازنە ب هێزتر لێهات، دەمێ کۆمەکا زانایێن فۆرمالیستێن ڕۆسی ژ وەلاتێ خوە ژ بەر زولم و ستەما دەستهلاتا کۆمۆنیستێن ڕۆسی ڕەڤین و بەر ب وەلاتێ چیکی چۆن و ل باژێرێ پراگ خوەجهـ بووین، ئەوان ژی پەیوەندی ب بازنێ پراگ کرن.

بازنێ پراگ یێ زمانی ژ ڤان زانایان پێکدهات:

*بۆ پتر پێزانینان بنێرە: القضايا الاساسية في علم اللغة، كلاوس هيشن، ص52. تاريخ علم اللغة الحديث، جرهارد هلبش، ص93. تحليل الشعر، جان-ميشال غوفار، ص108. زمانی شیعری و ڕەخنەی ئەدەبیی نوێ (ئەزموونی شاعیرانی هەشتەکانی هەولێر بە نموونە)، محمد عبدالكريم ئیبراهیم، بپ20.

- فیلێم ماتیسیۆس (1882-1945)ز.
- جان موکارۆڤسکی (1891-1975)ز.
- نیکۆلای تروبێسکۆی (1890-1928)ز.
- جۆزیف فاشیک (1909-1996)ز.
- بوهومیل ترانکا (1895-1984)ز.
- ڕێنیە ویلیک (1903-1995)ز.

زێدەباری ئەو زانایێن فۆرمالیستی یێن ڕۆسی ئەوێن نەچاربووین و ژ وەلاتێ خوە ڕەڤین و ل وەلاتێ چیکۆسلۆڤاکیا خوەجهـ بووین

2.3 بازنێ پراگ و گرنگیدان ب زمانی:

زانایێن بازنێ پراگ زمان ب ڤی ئاوایی پێناسەکریە ((زمان سیستەمەکە بۆ ئارمانجەکێ ب ڕێیا دەربڕینەکا گونجای، د ئەنجامدا هەر یەکەیەکا زمانی ل دوماهیێ کار دکەت - ب شێوەیەکێ ئێکسەر یان نە ئێکسەر- وەکی ناڤگینەکا گەهاندنێ: و داکو گەهاندن چێ ببت، ئانکو ئارمانجا گشتی و بنچینەیی بۆ هەر سیستەمەکێ زمانی، ئەرکێ بنچینەیی یێ زمانی د ڕاڤەکرنا هەبوونا بەرهەمێ بلێڤکری (تێکست، ئالاڤێن گەهاندنێ)دا هەیە، و دبێژنە ئەڤی ئەرکێ ژ دەرڤە یێ گشتی یێ زمانی، ئەرکێ بلێڤکری)).{د.سعيد حسن بحيرى:145:2007}.

پشکداریا بازنێ پراگ یێ زمانی، درێژەپێدانا وان پشکداری یێن پراکتیک و تێگەهشتن و هزرێن زمانی یێن نوو ل نک ئەندامێن بازنێ مۆسکۆ، ئەوێن د ناڤبەرا سالێن 1915-1924دا بوو، ب سەرۆکاتیا یاکۆبسۆن ژ دەمێ د ناڤبەرا 1915-1920دا کو د زمانزانیێدا نوونەراتیا دی سوسێر دکەت و گرتنا ڕێبازەکا نوو د ڤەکۆلینێن ڕاستیێن زمانیدا، ژ پرتووکا وانەیێن زمانی یێن گشتی ئەوێن سوسێری د ناڤبەرا سالێن 1908 و1911دا گۆتین دەستپێدکەت.{د. مختار زواوی:71:2017}.

بازنێ پراگ چو نوویاتی ل نک دی سوسێر نە دیتن، ئەوان نڤشێ ڕێزمانیێن نوو ڕەت دکرن، ئەو وەسا د زمانی گەهشتبوون کو سیستەمەکێ تمامە و زمان تێکەلی زانستێن دی نە دکر، ب ڕاستی ل نک بازنێ پراگ نەهاتبوو پشتراستکرن و ((ب شێوەکێ تایبەتی کو نوویاتی ل نک دی سوسێر یا هەی "جوداهی د ناڤبەرا زمانی و ئاخفتنێدا، و د ناڤبەرا زمانی و ڕاستیا نەزمانیدا، و د ناڤبەرا هەڤدەمکرنێ (التزامنية) و ل دووڤئێک (التعاقبية)دا، و د زمانزانیا بنیاتگەریدا ئەو و شێوەکێ ب هێز دسپێرتە تێتالێن قوتابخانەیێن دی. لێ ئەوا وێ هەڤپشک دکەت ل گەل قوتابخانەیێن دی ئەوە، ڕەتکرنا نڤشێ ڕێزمانیێن نوویە، و تێگەهشتنا زمانی کو ئەو سیستەمە، و زمانزانی کو ئەو زانستەکێ سەربخوەیە و نەکو تێکەلەکە ژ دەروونناسیێ و مەنتقی (لۆژیک) و جڤاکناسیێ)).{جرهارد هلبش:96:1981}.

پراگ ل سەر وان پرەنسیپ و بنگەهێن تیۆری ئەوێن بنیاتێ وان ژ ئالیێ زانایێ زمانی یێ سویسری (دی سوسێر)ڤە د زمانیدا دانایی ڕادبت کو ((وەکی سیستەمێ هێمایان، دیتنێن زانایێن وێ ب گریدانا د ناڤبەرا زمانی و ئەرکێ وێدا د ژێکجودا بوون، ئانکو ڕاڤەکرنا زمانی ب ئارمانجا دیارکرنا ئەرکێ بنیاتگەری یێن پێکهاتەیێن وێ، ئەو ژی پرەنسیپ و تایبەتمەندیا جوداکرنێیە د ناڤبەرا وێ و قوتابخانەیێن دیدا)).{عبدالرسول احمد عايد عليان:52:2006}. دیسان ئەڤی بازنی گەلەک گرنگی ب وان پرەنسیپان ددا، ئەوێن تروبتسکۆی د پرتووکا خوەدا بەحس ژێ کرین، ب تایبەتی د وارێ فۆنۆلۆژیدا، چنکو زمان ل ((نک ئەندامێن ڤی بازنی سیستەمە (System) ژ هێمایان (signs) و دیارکرنا ڕەوشا وی هەکە ل سەر بنیاتێ کێشانا سنۆرێ پەیوەندیا د ناڤبەرا هەمی ڕەگەزاندا و

گرێدانا وی ب رەگەزێن دیڤە نەبت رانابت، گرنگترین بەرهەمێ ڤی بازنی و سەمتێ وی پێ گشتی پێکڤە گرێددت، پرتووکا (بنگەهێن فۆنۆلۆژیایێ) یا نیکۆلای تروبتسکۆی)) بوویە.{هەر ئەو ژێدەر:53}.

بەرێخودانا زانایێن پراگ بۆ زمانی هەر وەکی بەرێخوە بدنە ماکینەکێ، و بزاڤ دکرن کو هەر پشکەکا ئەرکێ دکەت د وی ئەرک و کاری بگەهن و سنۆرێن سروشتێ ئەرکێ هەر ئێک ژ وان دەستنشان بکەن، لێ د وارێ زمانی و سالۆخدانا ویدا کریارا وێ گەلەک ژ قوتابخانێن ل سەردەمێ وێ یا جودا نەبوو، ئەندامێن وی، بۆ نموونە پەیڤێن وەکی "فۆنیم" و "مۆرفیم" بکار دئینان، لێ ئەوان بزاڤ دکر ژ سالۆخدانێ ببۆرن بۆ راڤەکرنێ، ئانکو ئەو نە راوەستیان کو بێژن زمان چیە، لێ ئەوان بەحسێ ئەگەرێن شێوەیێن زمانان یێن نوکە دکرن.{جفری سامسون:106:1995}.

زانایێ زمانی مۆکارۆڤسکی جوداهی ئێخستیە د ناڤبەرا زمانێ شعرێ و زمانێ ڤیسنێدا، ئەوی وەسا ددیت، هەر ئێک ژ وان تایبەتمەندی و ئەرکێن خوە یێن جودا ژ یێ دی یێن هەین و ل دۆر ((زمانێ ڤیسینێ و هۆزانێ و بەرگریا وێ بۆچۆنێ ئەوا دبێژت: "زمانێ شعرێ زمانەکێ تایبەتە د ناڤ زمانیدا و هەروەسا مافێن خوە یێن هەین و پرەنسیپێن خوە یێن دانایێن"، ئارمانجا وی ئەو بوو کو جیاوازیەکا بنبڕ بێختە د ناڤبەرا دو زمانان‌دا هەر ئێک ژ وان ئەرکێ خوە یێ تایبەت پێ هەی)).{هەڤال سەلیم تەیب : 2005: 48}. زمانزان رۆمان یاکوبسۆن رۆلەکێ گرنگ د ناڤ بازنێ پراگ پێ زمانیدا هەبوو، گرنگی ب هەمی واران ددا، و ب تایبەتی ئەرکێن زمانی کو ((زێدەباری ئەو ڤەکۆلینێن د وارێ (فۆنۆلۆژی)دا ئەنجامداین، گرنگیەکا تایبەت ب وێ پەیوەندیا د ناڤبەرا دەنگی و رامانێدا ددا کو هەر ئەو ئەنجام دەرکەتن یێن دی سوسێر گەهشتیێ. دگوت پەیڤ د زمانیدا ب تنێ هێمایەکێ دەنگیە و ل گەل هەر هێمایەکێ نەزمانی دگونجت، و د ژیانا رۆژانەدا بکار دئێت)).{ابراهیم خەلیل:29:2016}. هەر دیسان ئەڤی بازنی پشتی سالا 1928ێ، مۆرکا دی سوسێری وەرگرت، و پشتی کۆنگرەکێ زمانزانێ هاتیە بەستن و تێدا ل جهێ رێبازا پیڤانەیی یان دیرۆکی، رێبازا وەسفی د زمانیدا هاتە پەیرەوکرن. ئەڤان زمانزانان دو تشت ب سەر واندا د زالبوون: گرنگیدان ب دەنگان؛ پاشی گرنگیدان ب ئەرکێن زمانی یان ئەو ئەرک و فەرمانێن کو زمان پێ رادبت، ئانکو ئەوان پەیرەوێ بۆچۆنێن دی سوسێری دکر.{هەر ئەو ژێدەر:23-24}.

3.3 بنەمایێن بازنێ پراگ بۆ شعرێ دانایێن:

بازنێ پراگ دئێتە نیاسین ب ڤەکۆلینێن خوە یێن دەنگسازیێ، لێ زانایێن وێ ڤەکۆلینێن بەرفرەهـ ژی د بیاڤێ زمانێ شعریدا کرینە کو گەلەک ژ بنەمایێن وان دزڤرنە سەر هێلێن فۆرمالیستی، ئەڤێن ل خوارێ ژی هندەک ژ وان بنەمایانە:

- دڤێت بنەمایێن سالۆخدانا زمانێ شعرێ ل گۆر تایبەتمەندیا وێ یا سەربخوە بێنە دانان، داکو نەکەڤنە وێ هەلەیا تێکەلکرنا د ناڤبەرا وێ و زمانێ گەهاندنێ و زمانێ تێگەهشتنێدا، ژ تایبەتمەندیا زمانێ شعرێ گەلەک جاران سیفەتێ ئاخفتنێ وەردگرت، ل دووڤ تێگەهێ دی سوسێر.
- ئێک ژ تایبەتمەندیێن زمانێ شعرێ ئەوە کو ناکۆکی و راستکرنێ ب پلەیێن ژێکجودا دیار دکەت، و زمانێ شعرێ هندی نێزیکی زمانێ تێگەهشتنێ ببت، هند بەروڤاژی تێتالێن شعری دبت.
- ل سەر ئاستێن جودا یێن شعرێ - ژ دەنگسازی و مۆرفۆلۆژی و رێزمانی و رەوانبێژی... هتد - وەکهەڤی و پەیوەندیەکا گەرم د ناڤبەرا واندا یا هەی، ژ بەر کو قەت چێنابت ئەڤە ژ ئێکدو بێنە جوداکرن، وەکی هندەک جاران ڤەکۆلینێن ئەدەبی دکەن، زمانێ شعرێ بەرجەستەبوونا بهایێ سەربخوە پێ هێمایە، هەمی ئاستێن سیستەمێ زمانی د زمانێ شعرێدا بهایەکێ سەربخوە و گرنگیەکا تایبەت ب دەست خوەڤە دئینن، لێ د زمانێ تێگەهشتنێدا بەر ب میکانیکیڤە دچت و تایبەتمەندیا وی د زمانێ شعرێدا ژیانگیری (الحیویة) و گرنگیەکا رهایە.
- بهایێن دەنگسازیێ یێن د زمانێ شعرێدا ئەو د سالۆخەتکرنا ئاڤاهیێ شعرێدا خالا دەسپێکێنە، و د زمانێ تێگەهشتنێدا بەرانبەرکرنا بکارئینانا تیپێن دیار و پرەنسیپێن کۆمکرنا تیپان و دوبارەکرنا وان و ئاریشێن ریتمی و ئاوازێ ب خوەڤە دگرت.
- زمانێ شعرێ ب زەلالیا پلێن خوە جودایە، و ریتم ئەو پرەنسیپێ رێکخستنێ بۆ هێمایێن دەنگسازیێ یێن دیبە، ئەو ژی ئاڤاهیێ ئاوازێ و پێکهاتەیێن تیپان د ئاوازێن مۆزیکێدایە.
- رێکا ب تنێ بۆ ڤەکۆلینا هەمی ئاستێن زمانێ شعرێ ب رێکەکا کاریگەر ئەوە، ب وێنەکێشانا تۆرەکا کەتیە بەرانبەر ئاڤاهیێن وێ یێن جودادا، ئەو ژی تێکهلکێشانا تێکبڤینێن بەرانبەرە، بۆ نموونە، باندۆرا کێشێ ل نک سنۆرێ سیستەمێ مۆزیکا دەنگی راناوەستت، لێ ئەم وێ دبینن ژ

نێزیکڤە گرێدایی رەوشێن مۆرفۆلۆژی و رێزمانی و شێوازگەریە، و هەتا ل گەل شعرێ و پەیڤێن وێ ژی.

- دڤێت لێگەریانا هەڤچەرخیێ د زمانێ شعرێدا ب ڤەکۆلینا پەیوەندیا د ناڤبەرا فەرهەنگا وی و داب و نەریتێن شعری و زمانێ تێگەهشتنێدا بێنەکرن، چنکو ئەو پەیڤێن شعر نوو دکەتەڤە ژ گەلەک ئالیاڤە ژ پەیڤێن ئاسایی د جودانە؛ ژ بەر کو پەیڤێن ئاسایی رۆژانە دئێنە گوهلێبوون و ل بەر گوهی یێن بووینە تشتەکێ کەهی، لێ پەیڤێن شعری یێن نوو ئەو هەستکرن ب ئاستێن جودا یێن زمانی ل نک گوهداری هشیار دکەت.
- بنەمایێ بنەرەتی د هونەرێ شعرێدا -کو ئەوی ژ سیستەمێن دی یێن زمانی جودا دکەت- ئەوە کو مەبەست تێدا راوەستیان نە ل سەر دەلالەتێیە، بەلکو ل سەر هێمایی ب خوەیە، ل سەر دەربڕینێ ب خوەیە، ژ بەر ڤێ چەندێ ، دەمێ دیرۆکا ئەدەبی گرنگیا خوە نەدتە هێمایی، بەلکو ددتە دەلالەتا هزری و جڤاکی، ئەو ب ڤێ پەیسکا بهایێ شعری ب خوە دشکێنت، دبت ئەڤە بۆ دیرۆکا هزری یان جڤاکی یان دەروونناسیێ یا باش بت، لێ بهایێ شعرێ وندا دکەت؛ چنکو هێما زمانی و رێیێن دەربڕینا وی بۆ ڤان هزران پشتگوهڤە دهاڤێت.{د. صلاح الفضل: 1991: 80-81-82}.

د وارێ زمانزانیێدا ئەڤێ بازنێ گەلەک مفا ژ هزر و بیر و بنەمایێن قوتابخانا زانایێ سویسری (دی سوسێر) وەرگرتبوون، و هندەک ژی ل دووڤ دیتن و بۆچۆنێن زانایێن خوە پێشڤەبرن، ((ئەڤێ بازنێ تیۆرەکا تمام د شرۆڤەکرنا فۆنۆلۆژیدا دانابوو، ئەڤ تیۆرە ل سەر تێگەهشتنەکا تایبەت یا فۆنیمێ ئاڤاکربوو، ئەڤ هزرە ژ دوانیا ناڤدار یا (دی سوسێر)ێ هاتیە، ئەو ژی (زمان) و (ئاخفتن)ە، فۆنیم ژی ل نک (تروبتسکۆی) دەمێ جارەکێ ژ (زمانی) بت، وەکی سیستەمەکێ ئاسایی د ژینگەهەکا دیاردایە، و جارەکا دی ژ (ئاخفتنێ) بت کو ئەو ژی بکارئینانا راستیا کەسی بۆ کەسیە)). {elaph.com/web/Culture}.

دیتنا بازنێ پراگ بۆ کریارا پێشڤەچۆنا زمانی ئەوە کو هەڤکێشا سیستەمێ زمانی ئەوێ هەیی بێتە تێکشکاندن و جارەکا دی سەرژنوو بێتە ئاڤاکرن، د ڤی واریدا رۆمان یاکوبسۆن دبینت کو ((بکارئینانا جوداهیێن دەنگی دبتە ئەگەر بۆ شیانا دەربڕینێ یا گۆتنێن تنگژی، هێزا دەربڕینا دەنگان رۆلەکێ گرنگ د چێکرنا گوهۆڕینێن گرنگ ل سەر پەیڤێ و سیستەمێ شێوەیێ ئاخفتنێ و مۆزیکێ دبینت)). {tahktub.ahlamontada.com}.

بازنێ پراگ زمان وەکی ئالاڤەکی دهەژمارت کو کارەکێ دیار (یان کۆمەکا کارێن بەرفرەهـ) دکەت، ئەندامێن ڤی بازنی هەردەم مژوولبوون ب ڤەکۆلینا ئالیێن ئێستاتیکی و ئەدەبی ژ بکارئینانا زمانی.{جفری سامسون:114:1995}. ئانکو زانایێن بازنێ پراگ وەکی دیار گەلەک گرنگی ددانە ڤەکۆلینا ئالیێن ئەدەبیەتێ و ئێستاتیکایێ د ناڤ بەرهەمێ ئەدەبیدا، لەوما وان زمان وەکی ئالاڤەکی بۆ دیارکرنا کاری دهەژمارت.

4.3 تایبەتمەندیێن بازنێ پراگ:

بازنێ پراگ تایبەتمەندیا خوە د وارێ زمان و ئەدەبیدا یا هەی، و گەلەک گرنگی ب ئالیێ فۆنۆلۆژی دایە، لەوما ژ تایبەتمەندیێن وێ ئەوە ((ب شێوەیەکێ گشتی پەیوەندیا وێ یا باش ب میراتێ زمانزانیێڤەیە یا کو د ناڤخوەیا وێدا ئاشکرا دبت کو زمان ژ پێکهاتنا خوە یا مادی نەسەربخوەیە، لێ ئەم وی وەکی رێکەکێ بۆ زانینا نەزمانی بهەژمێرن و ژێ وەربگرن. ئەڤە نە ب تنێ د تێگەهێ ئەرک و ئەرکێیدا دئێتە ئەنجامدان، لێ نیشادانا ئالیێ شێوازگەریێ د زمانی ژێدا پەیدابوو کو کارەکێ دی یێ بازنێ پراگ بوو، هەتا رادەکێ دوور ئەوێ ژ قوتابخانەیێن دی د زمانزانیا بنیاتگەریدا جودا دکەت)).{جرهارد هلبش:105:1981}. هەروەسا ژ تایبەتمەندیێن بازنێ پراگ کو وێ ژ قوتابخانەیێن نوو جودا دکەت، ئەوە، کاری ل سەر زمانی ژ بۆ گەهشتنا ئارمانجەکێ دکەت کو ((ئەو ژی ئالاڤەکێ گەهاندنێیە ب هاریکاریا وێ سەربۆرا مرۆڤانیێ دئێتە شرۆڤەکرن..... تایبەتمەندیێن زمانی ل نک بازنێ پراگ ژ قوتابخانا سالۆخدانێ یا ئەمریکی جودایە، ژ بەر کو دبت زمانەکێ تایبەت هەژمارەکا رێکخستن یان زاراڤ یان شێوەیێن شونگر ب خوەڤە بگرت، دەمەکێ سالۆخدانا ئەمریکی مجدن ل سەر سەرەدەریکرنێ ل گەل زمانێ کو سیستەمێ وێ ئێکانەیە)).{أحمد عامر:96:2017}. دیسان ژ تایبەتمەندیێن بەرچاڤ یێن بازنێ پراگ، بەرێخوەدانا وان بۆ زمانی د بیاڤێ ئەرکیدایە، ((تایبەتمەندیا سەرەکی یا زمانزانێن بازنێ پراگ ئەوە، بەرێخوەدانا وان بۆ زمانی د چارچۆڤەیێ ئەرکیدا بوویە. ئانکو ئەوان نە ب تنێ بەرێخوە ددا زمانی هەمیێ کو ئەو خزمەتا مەبەستەکێ دکەت، ئەڤە راستیەکا دیارە و ئەڤە ب تنێ وان ژ یێن دی جودا ناکەت، لێ مەبەست ژێ ئەوان زمانەکێ دیار شرۆڤە دکر، د رێیا سەمتا بەرێخوەدانێدا کو ئارمانج دیارکرنا ئەرکێن تایبەتە ژ ئالیێ ئاڤاهیێن جودا د

بکارئینانا زمانی ب گشتی پێ ڕادبت. ئەڤێ تایبەتمەندیێ بازنێ پراگ ژ هەڤچەرخێن وێ جودا دکر)).{بوشته عمر:44:2018}.

ئەگەرێ جودابوونا بازنی پراگ ژ قوتابخانەیێن دی یێن زمانی ئەوبوو کو ((ئەنجامێ گوتنا وێ ژ ئالیێ ئەرکیڤە د ڤەکۆلینێن زمانیدا بوویە، هەکە دی سوسێر گۆتبت کو زمان سیستەمەکە ژ نیشادانان، بازنێ پراگ زمانی وەکێ سیستەمەکێ ژ ئەرکی دبینت، و هەر ئەرکەک سیستەمەکە ژ نیشادانان)).{humanies.uobabylon.edn.iq/lecture}.

5.3 دیتنا زانایێن بازنێ پراگ:

زانایێن بازنێ پراگ د ناڤداربوون ب شرۆڤەکرنا زمانی و ب تایبەتی بەرێخوەدانا وان یا ئەرکی (الوظيفية). دیسان بەرێخوەدانا ڤان زانایان بۆ هەردو ڕێبازێن هەڤدەمکرنێ (التزامنی) و دیرۆکی د ڤەکۆلینێن زمانیدا ل سەر چەند بنەمایان ڕادبوون:

- گرنگیدان ب ڕێبازا هەڤدەمکرنێ د ڤەکۆلینێن زمانیدا، چنکو د شیاندایە هەر زمانەکێ دەستپێکی یان یێ شارستانی بت، ب ڕێیا زانستی یا ڕێکخستی بێتە شرۆڤەکرن.
- کارکرن بۆ دووڤچۆنا تایبەتمەندیێن زمانی یێن هەر زمانەکێ د قۆناغێن جودادا ژ پێشڤەچۆنا وی ل سەر بنیاتێ هەڤدەمکرنێ.
- ل دەمێ کریارا هەڤبەرکرنێ د ناڤبەرا زماناندا، پێدڤیە پشتبەستنێ ل سەر شێوازێ هەڤبەرکرنا شرۆڤەکاری ژ بۆ زمانێن خودان نموونەیێن جودا بکەت، بێی نیشادان بۆ پەیوەندیێن دیرۆکی.
- سەبارەت زمانێن زیندی، پێدڤیە کار ل سەر قۆناغێن هەڤچەرخ بێتە کرن، چنکو ئەو قۆناغا ئێکانەنە کو کەرەستەکێ دیار و تمامددتە ڤەکۆلەری.
- گرنگیدان ب ڤەکۆلینێن دەنگی ل بن سیبەرا ڕێبازا هەڤدەمکرنێ، بۆ نموونە گرنگیدان ب ڤکۆلینێن فۆنیمی د ناف ڕێبازا زمانزانیا دیرۆکیدا ب ڕێیا پشکداریکرن د پێشڤەچۆنا گرنگدا بۆ تیۆرا ڕێزمانیێن نوو ئەوا ب قانوونێن پێشڤەچۆنا دەنگیڤە د گرێدای". {www.uobabylon.edu.iq/uobColeges}.

زانایێ رۆسی ڕۆمان یاکوبسۆن و د گەلدا هەڤالێن وی یێن ڕەخنەگر ل بازنێ پراگ مینا جان مۆکارۆڤسکی، فیلیکس ڤۆدیکا ئەو ((تیۆرڤانێن سەرەکی بوون یێن هزر و بیرێن فۆرمالیستان د چارچۆڤەیێ زمانزانیا دی سوسێردا پێشئێخستین، و نوونەراتیا ڤێ ڤەگوهاستنا ژ فۆرمالیستیێ بەر ب بنیاتگەریێ کرین، و د ئەنجامێ ڕاسپارادەیێن نوودا ل چامەیێ وەکێ کۆمەک ژ ئاڤاهیێ ئەرکی لێ دئێتە نێرین کو نیشانکار ب زنجیرەک ژ پەیوەندیێن وەکهەڤ و ب تنێ دئێتە گرێدان، ل جهێ ئاستێ وێ یێ ئەرکی)).{عمر عيلان :25:2006}.

میراتێ فۆرمالیستێن رۆسی ب ڕێیا یاکوبسۆن و تروبتسکۆی و هەڤالێن وان ئەوێن ژ ڕۆسیا ڕەڤین و هاتینە پراگێ د ناڤ زانایێن بازنیدا بەلاڤبوون، لەوما ((ڤەکۆلینێن جان مۆکارۆڤسکی و فیلیکس ڤۆدیکا گرنگیەکا مەزن هەبوو، مۆکارۆڤسکی ژی، وەکێ تینیانۆڤ تێکستێ ئەدەبی د چارچۆڤەیێ دیرۆکا ئەدەبیدا و چارچۆڤەیێ ڕێکخستنا ڕەوشەنبیری هەمی پێکڤە ددانان)).{د. محمد العمرى:29:1997}. هەروەسا جان مۆکارۆڤسکی شیا تیۆرا خوە یا ئەدەبی د چارچۆڤەکێ بەرفرەهتردا ژ تیۆرا گەهاندنێ بەر ب نێرینەک سیمیۆتیکیڤە ببت. هەر د وی دەمیدا، ڕابوو ب جوداکرنێ یا سوسێری د ناڤبەرا ستاندەرێ هەی (زمان) و گۆتنێن تاکی (ئاخفتن)، هەروەسا ئەڤ جوداهیا کو ل سەر ئەدەبی دئێتە چەسپاندن یا ل نک تینیانۆڤ و یاکوبسۆن ژی هەی.{هەر ئەو ژێدەر و بەرپەر}.

بازنێ پراگ بزاڤ کرن خوە ژ وان کێماسیان بدتە پاش یێن تیۆرا فۆرمالیستی کەتیە تێدا، ئەو ژی ب ڕێیا ڕاستڤەکرن و ڕۆهنکرن و شرۆڤەکرنا وان پرەنسیپێن فۆرمالیستان ل دووڤ هزر و بیرێن خوە یێن پێگەهشتی، د ڤی واریدا یاکوبسۆن دبێژت: ((سەمتێ ڕێبازا نوو یا بازنێ پراگ داخوازا سەربخوەیا ئەرکێ جوانیێ دکەت، نە بۆ گۆشەگیریا ئەدەبی کو ئەڤە دارێتنا ڕاست یا پرسگرێکێ بوو؛ سەربخوەیی نەکو گۆشەگیری، ڕامانا وێ ئەوە کو ئەدەب جۆرەک ژ تایبەتمەندیێن مرۆڤاهییێە،..... ئەڤە ژی دبتە ئەگەرا وێ چەندێ کو هزرا ئەدەبیەتا ئەدەبی نە ب تنێ دیاردەیا وێیە، و ئەو نە ب تنێ ڕەگەزەکێ سادەیە، لێ ئەو تایبەتمەندیا وی یا ستراتیژیە کو کارێ ئەدەبی هەمیێ ئاراستە دکەت)).{د. صلاح الفضل:84:1998}.

بازنێ پراگ ژی، وەکێ قوتابخانا فۆرمالیستی یا رۆسی د چەند قۆناغانڕا بۆریە، ل دۆر ڕەوشا زانا و ئەندامێن ڤی بازنی کو ڕۆژ بۆ ڕۆژێ بزاڤ و چالاکیێن وان بەرفرەهتر لێهاتینە، و ئەڤ بازنە ژی ((د قۆناغا ئێکیدا چالاکیێن خوە ل سەر ڕیتما شعرێ دکرن، و هەلسەنگاندنا ئێڤدەولەتی بۆ شاعران ل دووڤ "ئاوازان" یێن شعری، سەرەڕای جوداهیا زمانان، ڤەکۆلینێن وان ب تنێ ل سەر دیرۆکا شعرا چیکی نەبوون، هەر وەکێ هندەک بۆ چۆین (ل دووڤ ئەوا یاکوبسۆن و

مۆکارۆڤسکی ل سەر دیرۆکا عەرووزی ڤیسین)، د قۆناغا دویێ (1934-1938) ژێ دەربازبوون و ئەڤ سەمتە بەرفرەهتر لێکر، لێ بەحس ل پەیوەندیا هونەرێن زمانی و دیاردەیێن جڤاکیێن دی کرن. ئانکو گرنگیدانا ئێکێ ب دەنگێن شعرێ دەست ب غەوارەبوونێ کر، دا ل جهێ وێ یان تمامکرنا وێ بازنی گرنگی ب دەلالەتا بەرهەمێن ئەدەبی ل سەر ژێوارێ ژ دەرڤەی زمانی دا. لێ قۆناغا سیێ بازن کەتە دبن کارتێکرنا فاکتەرێن ژ دەرڤەدا، د سەرێ واندا پێشڤەچۆنێن سیاسی د ماوەیێ 1938-1948دا؛ داگیرکرنا چیکۆسلۆڤاکیا ژ ئالیێ ئەلمانیاڤە بوو ئەگەرێ مشەختبوونا هندەک ئەندامێن ڤی بازنی وەکی "بۆکاتیریێڤ، یاکوبسۆن و رێنیە ویلیک")).{د. محمد عنانی: 2003: 76-77}.

زانایێن پراگ دەستەکێ بلند د دانانا تیۆرا زمانیدا هەبوو، هەروەسا ئەوان پێشڤەچۆنێن درەنگ ب دەستخوەڤە ئینان د شرۆڤەکرنا یەکەیێن زمانیدا، ((تیۆرا زمانی ئەوا ترۆبتسکۆی و هەڤالێن وی ل بازنێ پراگ بجهئینای، گرنگی ب شرۆڤەکرنا فۆنۆلۆژیێ وەک بنیات داین کو بوو ئەگەر بۆ چەندین پێشڤەچۆنێن مەزن و گرنگ و شرۆڤەکرنا یەکەیێن زمانی د وێنەیێ کۆمێدا ژ سیمایێن تایبەت بوون کو یاکوبسۆن بەرفرەهکربوون بۆ پەیڤسازیێ، هەروەسا د شرۆڤەکرنا رێزمانێدا ب گشتی چەسپاند، نوکە ئەو هەتا ڕادەکێ د رێزمانا (التوليدية–التحويلية)دا شرۆڤەیا ناڤەندیە)).{کلاوس هیشن:52:2003}.

6.3. دوماهیا بازنێ پراگ یێ زمانی:

ب درێژیا دیرۆکێ چەندین قوتابخانە و پێلێن ئەدەبی و رەوشەنبیری پەیدابووینە، لێ ببۆرینا دەمی هاتینە گوهارتن ج ژ ناڤچۆینە، یان شێوەیێ بزاڤ و خەباتا خوە گوهارتیە، یان رەگەزەکێ دی ژێ پەیدا بوویە ل دووڤ رەوش و سەقایێ وی سەردەمێ نوو کو رەوشەنبیریا وێ دەڤەرێ یان وەلاتی تێدا ژیایە. بازنێ پراگ ژی ب بۆرینا بزاڤ و چالاکیێن خوە چەندین بارودۆخ ب سەردا هاتینە کو بووینە ئەگەرێ ژناڤچۆنا وی، و یێن ژ هەمیان گرنگتر دەستپێکرنا جەنگا جیهانی یا دویێ و مرنا ئەندامێ چەلەنگ یێ بازنی تروبتسکۆی ل سالا 1939ێ، و هێرشا نازیان بۆ سەر وەلاتێ چیک و داگیرکرنا وێ ژ ئالیێ ئەلمانیاڤە کو بوویە ئەگەرێ رەڤینا یاکوبسۆن و رێنیە ویلیک، دیسان داگیرکەران بریارا گرتنا هەمی زانکۆیان ل وی وەلاتی دایی. ئەڤە هەمی ئەگەربوون کو بزاڤ و چالاکیێن ڤی بازنی راوەستن.

4. جوداهیێن د ناڤبەرا قوتابخانەیا فۆرمالیستێن رۆسی و بازنێ پراگ یێ زمانیدا:

ز	قوتابخانەیا فۆرمالیستێن رۆسی	بازنێ پراگ یێ زمانی
1	ژ کۆمەکا زانایێن ڕەخنەگرێن رۆسی پێکدهات	زانایێن وێ ژ گەلەک وەلاتان بوون.
2	زانستیکرنا ئەدەبی و ئاڤاکرنا ئەدەبەکێ سەربخوە.	زانایێن وێ خودان رەوشەنبیری و باگراوەندێن جودابوون.
3	پەیدابوونا زمانزانیا هەڤچەرخ و تیۆرا ڤەگێڕانێ.	د وارێ زمانزانیێدا پشتبەستنێ ل سەر هزروبیرێن دی سوسێری دکرن.
4	گرنگیدان ب زمانێ ئەدەبی و یێ شعری.	زمان ل نک وان سیستەمەکە ژ هێمایان.
5	بزاڤ دکرن هونەری ژ ژیانێ دوور بێخن.	گرنگی ب ئالیێ فۆنۆلۆژیێ ددا.
6	داکۆکی ل سەر فۆرم و تەکنیک و هاڤیبوونێ کر.	بزاڤ دکرن ژ سالۆخدانێ دەربازی ڕاڤکرنێ ببت.
7	جوداکرنا زمانێ شعری ژ یێ زۆژانە.	کار ل سەر زمانی بۆ گەهشتنا ئارمانجەکێ دکر.
8	گرنگیدان ب تایبەمەندیێن دەنگی.	گرنگیدانەکا تایبەت ب پەیوەندیا د ناڤبەرا دەنگی و ڕامانێدا.
9	زمان وەکی کریارەکا گەهاندنێ بکار دئینا.	ئەو دبینن کریارا پێشڤەچۆنا زمانی ئەوە، هەڤکێشا سیستەمێ زمانێ هەیی بێتە تێکشکاندن و سەرژنوو بێتە ئاڤاکرن.
10	گرنگی ب ڤەکۆلینێن سیمایێ ددا.	گرنگی ب ڤەکۆلینێن دەنگسازی ددا.
11	ئافراندنا زاراڤێن ئەدەبیەت و شعریەتێ.	ژ کارێن وێ نیشادانا شێوازگەریێ د زمانیدا.
12	جوداکرنا بەرهەمێ ئەدەبی ژ یێ نەئەدەبی.	فۆرمالیستێ بەر ب بنیاتگەریێڤە چۆ.
13	گرنگی ب ژیانا ڤیسەری و ناڤەندێن رەوشەنبیری و جڤاکی نەددا.	چوجا نەگەهشتە بەرنامەکێ رێکوپێک و لێکدایی کو هەمی پێگیریێ پێ بکەن.ژ
14	گرنگی ب فۆرمی ددا.	نفشێ رێزمانیێن نوو رەت دکر.

5. ئەنجام

پشتی ب دوماهی هاتنا ڤەکۆلینێ ئەم گەهشتنە ڤان ئەنجامێن ل خوارێ دیارکری:

- فۆرمالیستێن رۆسی وان زاراڤێن ئەدەبیەت و زمانێ ئەدەبی یێن ئافرندین.
- فۆرمالیستێن رۆسی چو تیۆرێن دەستنیشانکری نەبوون، کو ل دووڤ بچن، ئەڤێ چەندێ ژی ڕێ بۆ وان خوەشکر کو ڤەکۆلینێن بەرفرەهـ و دوارێن ژێکجودادا ژ ئالیێ زانایێن ڤێ قوتابخانێ بێنەکرن و ب تایبەتێ د وارێ زمانی و ئەدەبیاتێدا.
- گرنگترین پرەنسیپێن قوتابخانا فۆرمالیستی زانایێن وێ بزاڤ کرن پەیوەندیا د ناڤبەرا رەگەزێن زمانی یێن ژێکجودا شرۆڤە بکەن، و ئەو قوتابخانا ئێکێ بوو ب ڤی کاری رابووی.

- فۆرمالیستێن رۆسی وەکی قوتابخانەکا ئەدەبی و رەخنەیی، شۆرەشەک بوو ل سەر شەنگەستێن کەڤنار، پتر ژ پازدە سالان ژ بزاڤ و خەباتێ د مەیدانا ئەدەبیدا ڤەکێشا ، بۆ پەیداکرنا زانستەکێ بۆ ئەدەبی کو بابەتێ وی ئەدەب بت.
- دیتنا بازنێ پراگ بۆ کریارا پێشڤەچوونا زمانی ئەوە کو هەڤکێشا سیستەمێ زمانی ئەوێ هەیی بێتە تێکشکاندن و جارەکا دی سەرژنوو بێتە ئاڤاکرن.

6. ژێدەر

1.6. پرتووک: ب زمانێ کوردی:

1. رۆجەر وێبستەر، لێکۆلینەوەی تیۆری ئەدەبی، وەرگێران: عەتا قەرەداخی، ناوەندی توێژینەوەی ئەدەبی عەبدولرەحمان زەبیحی، چاپخانەی تاران، 2017.
2. عبدی حاجی (دکتۆر)، تیۆرا ئەدەبی، دەزگەهێ نالبەند، چاپا دوێ، و دهۆک، 2020
3. نەسروللای ئیمامی (دکتۆر)، بنەما و میتودەکانی رەخنەی ئەدەبی، وەرگێران: سەنگەر نازم و هیمدات حوسێن، ناوەندی ئاوێر، چاپا ئێکێ، هەولێر، 2018.

2.6. پرتووک: ب زمانێ عەرەبی

1. ابراهيم خليل، فی نظرية الادب و علم النص، الدار العربية للعلوم ناشرون، مطابع الدار العربية للعلوم، الطبعة الاولی، بيروت، لبنان، 2010.
2. پۆل آرون وآخرون، معجم المصطلحات الأدبية، مجد المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، الطبعة الأولی، بيروت، لبنان، 2012.
3. جان- ميشال غوفار، تحليل الشعر، الترجمة: محمد حمود، كلمة، الطبعة الاولی، ابوظبی، 2008
4. جرهارد هلبش، تاريخ علم اللغة الحديث، الترجمة: د.سعيد حسن بحيری، الطبعة الخامسة، مكتب زهراء الشرق، القاهرة، مصر، 1981.
5. جفری سامسون، مدارس الليسانيات التسابق و التطور، الترجمة: د. محمد زياد كبه، مطابع جامعة ملك فهد، الرياض، السعودية، 1995.
6. جميل حمداوی (دكتور)، النظرية الشكلانية فی الادب والنقد والفن، (بدون سنة الطبع)، (بدون مكان الطبع).
7. حسن ناظم، مفاهيم الشعرية دراسة مقارنة فی الأصول و المنهج و المفاهيم، الطبعة الأولی، المركز الثقافی العربی، بيروت، 1994.
8. حمد لحمدانی، الفكر النقدی الادبی المعاصر، الطبعة الثالثة، رباط، المغرب، 2014.
9. خوسيه ماريا بوثويلو ايڤانكوس، نظرية اللغة الادبية، ترجمة: د. حامد أبو أحمد، دار غريب للطباعة، القاهرة، 1991.
10. ديفيد بشبندر و عبدالمقصود عبدالكريم، نظرية الادب المعاصر و قراءة الشعر، مكتبة الاسرة، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2005.
11. رامان سلدن، النظرية الادبية المعاصرة، ترجمة: جابر عصفور، دار قباء للطباعة و النشر و التوزيع، القاهرة، 1998.
12. رامان سلدن، موسوعة كامبريدج فی النقد الادبی مجلد 8 من الشكلانية الی ما بعد البنيوية، مراجعة واشراق: ماری تريز عبد المسيح، مجلس الأعلى للثقافة، ط الأولی، القاهرة، 2006.
13. صلاح الفضل (دكتور)، نظرية البنائية فی النقد والادب، دار الشرق، الطبعة الأولی، القاهرة، 1998.
14. ڤكتور ايرليخ، الشكلانية الروسية، ترجمة: الولی محمد، المركز الثقافی العربی، الطبعة الأولی، الدار البيضاء، 2000.
15. سعيد حسن بحيری (دكتور)-(المترجم)، الطبعة الأولی، مكتب زهراء الشرق، القاهرة، مصر، 2007.
16. كلاوسی هيشن، القضايا الاساسية فی علم اللغة، الترجمة: د. سعيد حسن بحيری، الطبعة الاولی، مؤسسة المختار الأولی، القاهرة، مصر، 2003.
17. مجموعة من الكتاب، نظرية الادب فی القرن العشرين، ترجمة: د. محمد العمری، افريقيا الشرق، دار البيضاء، 1997.
18. مجموعة من المؤلفين، نظرية المنهج الشكلی نصوص الشكلانيين الروس، ترجمة: ابراهيم الخطيب، مؤسة الابحاث العربية، بيروت، لبنان، 1982.
19. محمد العمری (دكتور)، نظرية الادب فی القرن العشرين، افريقيا الشرق، دار البيضاء، 1997.
20. محمد عنانی (دكتور)، المصطلحات الادبية الحديثة دراسة و معجم أنگليزی - عربی، دار نوبار للطباعة، الطبعة الثالثة، القاهرة، 2003.
21. محمود احمد العشيری: الاتجاهات النقدية والادبية الحديثة دليل القارئ العام، ميريت للنشر والمعلومات، الطبعة الثالثة، القاهرة، 2003.
22. مختار زواوی (دكتور)، دوسوسير من جديد مدخل الی اللسانيات، الطبعة الأولی، ابن النديم للنشر والتوزيع، الجزائر، 2017.
23. نبيل راغب (دكتور)، موسوعة النظريات الادبية، دار نوبار للطباعة، ط الأولی، 2003.
24. هادی نهر (دكتور)، البحوث اللغوية و الادبية (الاتجاهات و المناهج و الإجراءات)، الطبعة الأولی، عالم الكتب الحديثة، أربد، الأردن، 2009.
25. يوسف اسكندر (دكتور)، اتجاهات الشعرية الحديثة الأصول و المقولات، الطبعة الثانية، دار الكتب العلمية،بيروت، لبنان، 2008.

3.6. نامەیێن ئەکادیمی

1.3.6. ماستەر ب زمانێ کوردی

1. عەبدولسلام نەجمەدین عەبدوللا، شیکردنەوە دەقی شیعری لە رووی زمانەوانیەوە، زانکۆیا سەلاحەدین، 2007.
2. محەمەد عەبدولکەریم ئیبراهیم ، زمانی شعری و رەخنەی ئەدەبی نوێ (ئەزموونی شاعیرانی هەشتەکانی هەولێر بە نموونە)، زانکۆیا سەلاحەدین، هەولێر، 2009.
3. هەڤال سەلیم تەیب، بونیادگەری د ناڤ رەخنا کوردیدا (ژ دەستپێکێ هەتا سالا 2003ێ)، ناما ماستەرێ، زانکۆیا دهۆک، 2005.

4.6. ئەنتەرنێت

1.4.6. نامەیێن ماستەر و دکتۆرایێ ب زمانێ عەرەبی (pdf).

1. احمد عامر،اللغة الشعرية بين عبدالقاهر و رومان جاكبسون، (أطروحة دكتوراه)، جامعة جيلالی ليابس- سيدي بلعباس،كلية الاداب و اللغات و الفنون، 2017.

2. بوشته عمر، توظيف البعد التداولى للتواصل اللغوى فى منتديات الشبكة الدلالية، (أطروحة دكتوراه)، جامعة ابى بكر بلقايد -تلمسان-، كلية الاداب و اللغات، الجزائر، 2018.

3. سعادعون، شعرية السرد فى قصص غادة السمان المجموعة القصصية "القمر المربع" أنموذجا (أطروحة دكتوراه)، جامعة العقيد الحاج لخضر باتنة، كلية الاداب والعلوم الانسانية، الجزائر، 2014.

4. عاشور توامة، الابعاد العلمية فى النقد العربى المعاصر، (رسالة الماجستير)، جامعة محمد خيضر، 2010.

5. عبدالرسول احمد عايد عليان، دراسة خصائص البنيوية بين القدماء والمحدثين من علماء اللغة دراسة مقارنة، (أطروحة دكتوراه)، جامعة أم درمان الاسلامية، كلية اللغة العربية، قسم الدراسات النحوية و اللغوية، 2006.

6. عمر عيلان، النقد الجديد و النص الروائى العربى دراسة للنقد الجديد فى فرنسا وأثرها فى النقد اللاوائى العربى من خلال بعض نماذجه، (أطروحة دكتوراه)، جامعة منتورى، الجزائر، 2006.

7. منى دوزة، تداخل الأنواع الادبية و الفنية فى الكتاب الشعرية الجزائرية المعاصرة، (أطروحة دكتوراه)، جامعة الاخوة منتورى- قسنطينة 1، كلية الادب و اللغات، 2018.

2.4.6. سايتێن ئەلكترۆنی:

1. www.elaph.com/web/culture.
2. www.humanies.uobabylon.edn.iq/lecture.
3. www.tahktub.ahlamontada.com.-
4. www.uobabylon.edu.iq/uobColeges.